

**T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
2016-YL-047**

**AVRUPA BİRLİĞİ İLE İSTİKRAR VE
ORTAKLIK SÜRECİNDE BATI BALKANLARIN
EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ**

**HAZIRLAYAN
Gülizar ERDEM**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Necmiye CÖMERTLER ŞİMŞİR**

AYDIN-2016

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Gülizar ERDEM tarafından hazırlanan “Avrupa Birliği ile İstikrar ve Ortaklık Sürecinde Batı Balkanların Ekonomik Dönüşümü” başlıklı tez, 22.06.2016 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan : Prof. Dr. Mehmet Vedat PAZARLIOĞLU	DEÜ
Üye : Yrd. Doç. Dr. Murat Necip ARMAN	ADÜ
Üye : Doç. Dr. Necmiye CÖMERTLER ŞİMŞİR	ADÜ

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu tezi, Enstitü Yönetim KurulununSayılı kararıylatarihinde onaylanmıştır.

Prof. Dr. Recep TEKELİ
Enstitü Müdürü

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

...../...../2016

Gülizar ERDEM

ÖZET

AVRUPA BİRLİĞİ İLE İSTİKRAR VE ORTAKLIK SÜRECİNDE BATI BALKANLARIN EKONOMİK DÖNÜŞÜMÜ

Gülizar ERDEM

Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Necmiye CÖMERTLER ŞİMŞİR

2016, 109 sayfa

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Avrupa Birliği, Doğu Blok'unun eski ülkelerini bünyesine katma kararı almıştı. Ancak bu ülkeler siyasi ve ekonomik yönden tam üyeliğe hazır değildi. Bu bölgelerde yaşanan istikrarsızlıklar sadece bölgeyi değil, tüm Avrupa ülkelerini de doğrudan ilgilendirmekteydi. O yüzden bu bölgede yaşanan istikrarsızlıklara bir çözüm bulmak gerekiyordu.

Avrupa Birliği bu bölgeyi istikrara kavuşturmak için bazı politikalar uygulamaya başladı. Bu politikalardan ilki olan Bölgesel Yaklaşım, mali yardımları, ticari-ekonomik işbirliği ve anlaşmalarını da kapsayacak biçimde ikili ilişkilerin geliştirilmesi için yerine getirilmesi gereken kriterleri ve şartları belirlemiştir. Belirlenen şartlar ilgili ülkeler tarafından başarılı bir şekilde yerine getirilememiştir. Bu nedenle, Avrupa Birliği 1999 tarihinde Batı Balkan ülkelerine yönelik reform sürecini hızlandırmak için "İstikrar ve Ortaklık Süreci"(SAP) adlı yeni politikayı kabul etmiştir. Bu politika çerçevesinde her ülkede, farklı zaman dilimlerinde İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Batı Balkanlar'ın ekonomik dönüşüm süreçlerinin "İstikrar ve Ortaklık Süreci" politikalarından ne ölçüde etkilendiğini analiz etmektir. Ekonomik dönüşüm süreci öncesi ve sonrasında bu ülkelerin makroekonomik göstergelerinde ne gibi olumlu ya da olumsuz değişimler olduğu karşılaştırmalı analiz yöntemiyle incelenmiştir. Sonuç olarak, makroekonomik göstergeler ışığında incelenen altı devlette (Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ, Kosova, Makedonya, Sırbistan) İstikrar ve Ortaklık Süreci sonrasında bir ekonomik dönüşümün gerçekleştiği söylenebilir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Avrupa Birliği, İstikrar ve Ortaklık Anlaşması, Batı Balkanlar (Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ, Kosova, Makedonya, Sırbistan)

ABSTRACT

THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF WEST BALKANS IN THE STABILISATION AND ASSOCIATION PROCESS WITH THE EUROPEAN UNION

Gülizar ERDEM

Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Necmiye CÖMERTLER ŞİMŞİR

After the collapse of the Soviet Union, the European Union had made the decision to add the old countries of Eastern Bloc in its structure. However, these countries were not ready for full membership in the political and economic aspects. The instability experienced in this region was also directly concerned all European countries not just this region,. So it was needed to find a solution to the instabilities in the region.

The European Union began to implement some policies to stabilize the region. Regional Approach one of the first of these policies, identified criteria and conditions that must be fulfilled for the development of bilateral relations including the financial assistance, trade-economic cooperation and agreements. The specified conditions could not be fulfilled successfully in the concerned countries. Therefore, the European Union has adopted a new policy named "Stabilisation and Association Process" (SAP) to accelerate the reform process for the Western Balkans in 1999. Each country signed a Stabilisation and Association Agreement in different time frames.

The purpose of this study is to analyze how was affected the economic transformation process of the Western Balkans from "Stabilisation and Association Process" policies. The changes in the macroeconomic indicators of these countries before and after the economic transformation process was investigated by comparative analysis. As a result, it could be said that after the Stabilisation and Association Process in the six states examined in the light of macroeconomic indicators (Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Macedonia, Serbia) an economic transformation occured.

KEYWORDS: European Union, Stabilisation and Association Process, Western Balkans (Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Macedonia, Serbia)

ÖNSÖZ

Çalışmada emeği geçen bu süreçte yardımlarını esirgemeyen, bilgilere ulaşmamda yol gösterici olan tecrübelerinden istifade ettiğim değerli hocam Doç. Dr. Necmiye CÖMERTLER ŞİMŞİR'e;

Yaşamımın her anında kayıtsız şartsız destekleri ile en zor zamanlarımda dahi hep yanımda olan babam Sabahattin'e, annem Sezer'e, babannem Gülizar ve dedem Hüseyin ERDEM'e;

Her zaman doğrularımda ve yanlışlarımda yanımda olan, bu süreçte beni yalnız bırakmayan, uzakta olsa dahi varlığını yanımda hissettiğim dostlarım Ahmet ATEŞ, Selda KEŞİM ve Egemen LERMİ'ye sevgi saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Gülizar ERDEM

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ	xi
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ.....	xv
ÇİZELGELER LİSTESİ	xvii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xix
GİRİŞ	1
1. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE BATI BALKANLAR.....	4
2. AVRUPA BİRLİĞİ VE BATI BALKAN POLİTİKASI.....	14
3. AVRUPA BİRLİĞİ İSTİKRAR VE ORTAKLIK SÜRECİ ÇERÇEVESİNDE BATI BALKAN DEVLETLERİ.....	19
3.1. Bosna Hersek	19
3.2. Karadağ	30
3.3. Kosova.....	33
3. 4. Sırbistan.....	37
3.5. Arnavutluk.....	40
3.6. Makedonya.....	43
4. AVRUPA BİRLİĞİ İSTİKRAR VE ORTAKLIK SÜRECİ ÖNCESİ VE SONRASI BATI BALKAN DEVLETLERİNİN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	47
4.1. Milli Gelir.....	47
4.2. Nüfus, İstihdam ve İşsizlik.....	56
4.3. Gelir Dağılımı ve Yoksulluk.....	67
4.4. Enflasyon.....	71
4.5. Faiz Oranı, Tasarruf ve Yatırımlar	74

4.6. Dış Borçlar	78
4.7. Ödemeler Dengesi	84
TARTIŞMA VE SONUÇ	98
KAYNAKLAR.....	101
ÖZGEÇMİŞ.....	109

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği (European Union)
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri (United States of America)
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (European Security and Cooperation Conference)
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (Organization for Security and Co-operation in Europe)
AT	: Avrupa Topluluğu (Eurocracy)
BAB	: Batı Avrupa Birliği (Western European Union)
BM	: Birleşmiş Milletler (United Nations)
CARDS	: Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı (Restructuring, Community Assistance for Development and Stability)
DB	: Dünya Bankası (World Bank)
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı (State Planning Organization)
EUFOR	: Avrupa Birliği Liderliğindeki Avrupa Birliği Gücü (European Union Stabilization Forces)
FYROM	: Eski Yugoslavya Cumhuriyeti (Yugoslav Republic of Macedonia)
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla (Gross National Product)
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (Gross Domestic Product)
IFOR	: Barışı Uygulama Gücü (Peace Implementation Force)
IMF	: Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
IPA	: Katılım Öncesi Yardımlar (Instruments for Pre- Accession Assistance)
JNA	: Yugoslav Ordusu (Jugoslavenska Narodna Armija)
KBGSYH	: Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Per Capita Gross Domestic Product)

NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
ODGP	: Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikası (Common Foreign and Security Policy)
OECD	: Ekonomik İşbirliği Ve Kalkınma Örgütü (Economic Cooperation and Development Organization)
SAA	: İstikrar ve Ortaklık Anlaşması (Stabilisation and Association Agreement)
SAP	: İstikrar ve Ortaklık Süreci (Stabilisation and Association Process)
SFOR	: İstikrar Kuvveti (Stabilization Forces)
UÇK	: Kosova Kurtuluş Ordusu (Ushtria Çlirimtare Kosovës)

ÇİZELGELER LİSTESİ

Çizelge 4.1. GSYİH (Milyon ABD \$, Cari).....	48
Çizelge 4.2. GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%).....	50
Çizelge 4.3. Kişi Başına GSYH (Cari ABD \$)	52
Çizelge 4.4. Kişi Başına GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%).....	54
Çizelge 4.5. Nüfus Artış Hızı (%).....	58
Çizelge 4.6. Toplam İstihdam içinde Tarım Sektörünün Payı	60
Çizelge 4.7. Toplam İstihdam içinde Sanayi Sektörünün Payı	62
Çizelge 4.8: Toplam İstihdam içinde Hizmetler Sektörünün Payı.....	64
Çizelge 4.9. İşsizlik Oranları (%).....	66
Çizelge 4.10. GINI Katsayısı (%)	68
Çizelge 4.11. Yoksulluk Oranları (%).....	70
Çizelge 4.12. Enflasyon (GSYİH Deflatörü Yıllık Büyüme Hızı).....	72
Çizelge 4.13. Reel Faiz Oranı	75
Çizelge 4.14. Tasarruf / GSYH	77
Çizelge 4.15. Toplam Dış Borç Stoku (Milyon ABD \$, Cari).....	79
Çizelge 4.16. Dış Borç Stoku (% GSMH)	81
Çizelge 4.17. Toplam Rezervler (Altın Dahil, Milyon ABD \$, Cari)	83
Çizelge 4.18. Mal ve Hizmet İhracatı (Milyon ABD \$, Cari).....	85
Çizelge 4.19. İhracat / GSYH (%).....	86
Çizelge 4.20. Mal ve Hizmet İthalatı (Milyon ABD \$, Cari).....	88
Çizelge 4.21. İthalat /GSYH (%)	90
Çizelge 4.22. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%).....	92
Çizelge 4.23. Dış Ticaret/GSYH (%).....	94
Çizelge 4.24. Doğrudan Yabancı Yatırım/GSYH.....	96

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 4.1. GSYH (Cari ABD \$).....	49
Grafik 4.2. GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%).....	51
Grafik 4.3. Kişi Başına GSYH (Cari ABD \$)	53
Grafik 4.4. Kişi Başına GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%)	55
Grafik 4.5. Nüfus Artış Hızı (%).....	59
Grafik 4.6. Toplam İstihdam içinde Tarım Sektörünün Payı	61
Grafik 4.7. Toplam İstihdam içinde Sanayi Sektörünün Payı	63
Grafik 4.8. Toplam İstihdam içinde Hizmetler Sektörünün Payı.....	65
Grafik 4.9. İşsizlik Oranları (%).....	67
Grafik 4.10. GINI Katsayısı (%)	69
Grafik 4.11. Yoksulluk Oranları	71
Grafik 4.12. Enflasyon Oranı 1990-2014 (GSYH Deflatörü Yıllık Büyüme Hızı)73	
Grafik 4.12. Enflasyon Oranı 1996-2014 (GSYH Deflatörü Yıllık Büyüme Hızı)74	
Grafik 4.13. Reel Faiz Oranı	76
Grafik 4.14. Tasarruf/ GSYH.....	78
Grafik 4.15. Toplam Dış Borç Stoku (Milyon ABD \$, Cari).....	80
Grafik 4.16. Dış Borç Stoku (% GSMH)	82
Grafik 4.17. Toplam Rezervler (Altın Dahil, Milyon ABD \$, Cari).....	84
Grafik 4.18. Mal ve Hizmet İhracatı (Milyon ABD \$, Cari).....	87
Grafik 4.19. İhracat / GSYH (%)	87
Grafik 4.20. Mal ve Hizmet İthalatı (Milyon ABD \$, Cari).....	89
Grafik 4.21. İthalat /GSYH (%)	91
Grafik 4.22. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	93
Grafik 4.23. Dış Ticaret/GSYH (%).....	95
Grafik 4.24. Doğrudan Yabancı Yatırım/GSYH.....	96

GİRİŞ

Balkanlar, tarih boyunca birçok milletin ilgisini çeken, hükmetmek istenilen bir bölge olmuştur. Bunun sebebi, coğrafi konumu, kültürel zenginlikleri ve benzeri faktörlerin varlığı olarak sıralanabilir. Asya'dan Avrupa'ya geçiş yolları üzerinde bulunan konumu, diğer devletlerin ilgisini Balkanlar üzerine çeken önemli bir faktör olmuştur. Dünyadaki bütün büyük güçler Asya'nın, Doğu Akdeniz'in, Afrika'nın, Güney ve Güney Doğudaki sıcak denizlerin zenginliklerine ulaşabilmek, aynı zamanda kendi güvenliklerini de garantiye alabilmek için Balkanlara sahip olmanın ne kadar önemli olduğunun farkında olmuştur. Balkanlara hâkim olmak Akdeniz, Kuzey Afrika, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan geçen ticaret yollarına hâkim olmak anlamına gelebilir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Balkanlar diğer devletler için elde bulundurulması gerekenler listesinin ilk sırasında yer almıştır. 21. yüzyılda bu amaca enerji yolları üzerinde kontrol sağlama mücadelesi de eklenmiştir.

Balkanlar, tarihte Roma, Bizans gibi birçok büyük imparatorluğun doğduğu ve dünya hâkimiyetini elde etmek için kullandığı önemli bir coğrafya olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da sürekli batıya doğru ilerlemek istemiş ve bu ilerlemede Balkanların fethi büyük önem taşımıştır. Tarihte Balkanlara hâkim olan Asya ile Avrupa arasındaki bağlantı noktasını kontrol edebilmiştir.

Balkan yarımadası, Avrupa'nın güneyinde yer alan üç büyük yarımadadan biridir. Güneybatısında Adriyatik Denizi ve İyon Denizi; güneyinde Akdeniz; güneydoğusunda Ege Denizi, Marmara Denizi; doğusunda ise Karadeniz yer alır. Balkanların, doğu, güney ve batı sınırları hakkında mevcut görüş birliğine rağmen, kuzey sınırları tartışmalıdır. Bazı coğrafyacılar kuzey sınırını Tuna ve Drava nehirleri olarak kabul eder, bazıları da sınırı Karpat Dağları'nın doğusundan geçirir. Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Karadağ, Kosova, Makedonya ve Yunanistan topraklarının tamamı Balkan coğrafyası içindedir. Balkanlar'da yer alan ülkelerden Hırvatistan'ın %54'ü, Romanya'nın %6'sı, Sırbistan'ın %72'si, Slovenya'nın %26'sı, Türkiye'nin %3'ü Balkan sınırları içinde yer alır. İtalya topraklarının küçük bir kısmı da Balkan coğrafyası içinde yer alır ancak İtalya, Balkan ülkesi sayılmaz.

Avrupa Birliği, 1990 sonrası dönemde başlayan ilişkilerde, Balkan ülkelerini önce Avrupalılaştırarak dönüştürmeyi, sonra bu ülkelerle bütünleşmeyi

amaçlamaktadır. 1990'ların başlarına göre, bu ülkelerde süren şiddetli çatışma ve savaşlar, ekonomik bunalımlar ve bölgedeki çatışma riski büyük ölçüde azalmış, etnik sorunların çözümünde kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Bölge ülkeleri, demokratik rejimler oluşturmaya ve serbest piyasa ekonomisinin kurallarını uygulamaya yönelmişlerdir.

Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlara yönelik politikaları ve desteği dikkate alındığında, Batı Balkan ülkelerinin Avrupa Birliği üyesi olmaları yüksek bir ihtimal olarak görülmekle birlikte, zamanlaması konusunda tartışmalar devam etmektedir.

Avrupa Birliği Konseyi, 29 Nisan 1997 tarihinde, "Bölgesel Yaklaşım" çerçevesinde, birlik ile ortaklık ilişkisi bulunmayan tüm Batı Balkan ülkelerini içine alacak şekilde, mali yardımları, ticari-ekonomik işbirliğini ve anlaşmaları da kapsayacak biçimde ikili ilişkilerin geliştirilmesi için yerine getirilmesi gereken kriterleri ve her ülke için ayrı şartları belirlemiştir. Belirlenen şartlar ilgili ülkeler tarafından başarılı bir şekilde yerine getirilememiştir. Bu nedenle, Avrupa Birliği Konseyi, Batı Balkan ülkelerine yönelik reform sürecini hızlandırmak için 21-22 Haziran 1999 tarihinde düzenlenen toplantıda "İstikrar ve Ortaklık Süreci"(SAP) adlı yeni bir politikayı kabul etmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Batı Balkanlar'ın ekonomik dönüşüm süreçlerinin "İstikrar ve Ortaklık Süreci" politikalarından ne ölçüde etkilendiğini analiz etmektir. Ekonomik dönüşüm süreci öncesi ve sonrasında bu ülkelerin makroekonomik göstergelerinde ne gibi olumlu ya da olumsuz değişimler olduğu karşılaştırmalı analiz yöntemiyle incelenecektir. Bu araştırma ile İstikrar ve Ortaklık Sürecinin, Batı Balkan ülkelerinin makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla çalışmanın beklentisini yansıtan, "İstikrar ve Ortaklık Süreci politikası öncesi ve sonrasında Batı Balkan devletlerinin makroekonomik göstergeleri arasında anlamlı bir fark vardır." hipotezi araştırma hipotezi olarak belirlenmiştir.

Araştırma Balkan coğrafyasındaki Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan, Arnavutluk, Kosova ve Makedonya devletleri ile sınırlıdır. Sosyal bilimlerde yapılan çalışmaların tamamen deneyselliğe dayandırılmamasından kaynaklanan sınırlılık, bu çalışma içinde geçerlidir. Öte yandan çalışmanın bir diğer sınırlılığı da bazı ülkelerde çeşitli nedenlerle, belirlenen zaman aralığı için tüm makroekonomik

değişkenlere ulaşamamasıdır. Araştırmada literatür taraması yönteminden yararlanılmış, nicel veriler kullanılmıştır. Amaç kısmında da belirtildiği üzere, araştırma, İstikrar ve Ortaklık Süreci politikasının değerlendirmeye alınan altı Balkan ülkesinin makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkilerinin belirlenmesine dönüktür. Bu doğrultuda araştırmaya dâhil olan Balkan ülkelerinin makroekonomik verileri toplanarak bu verilerden elde edilen betimleyici istatistikler yardımıyla İstikrar ve Ortaklık Süreci öncesi ve sonrası değişimi analiz edilecektir.

Dört bölümden oluşan tez çalışmasının ilk bölümünde, Soğuk Savaş döneminde Batı Balkanların durumu anlatılacaktır. İkinci bölümde, Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlarda İstikrar ve Ortaklık Süreci dahilinde uyguladığı angajman süreçleri değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde, Batı Balkan devletlerinin her biri için İstikrar ve Ortaklık Süreci değerlendirmeleri yapılacaktır. Dördüncü bölümde ise; İstikrar ve Ortaklık Süreci politikası dahilindeki devletlerin Avrupa Birliği İstikrar ve Ortaklık Süreci öncesi ve sonrası ekonomik göstergelerinin karşılaştırıldığı analizlere yer verilecektir. Çalışma analizlere dayalı olarak gerçekleştirilecek değerlendirme ve politika önerilerinin yer alacağı sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

1. SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE BATI BALKANLAR

Balkanlar, Karadeniz, Ege, Yunan Denizi, Adriyatik arasında kalan yarımadadır. Tüm dünya dillerinde Balkanlar olarak geçer (Jelavich, 2006/2009: 2-3). “Balkan” sözcüğü, 19. yüzyılın başlangıcından itibaren uluslararası alanda da kullanılan “üzeri sık ormanla kaplı sıradağ” manasına gelen Türkçe bir kelimedir (Sağsak, 2013:6). Balkanlar aynı zamanda Güneydoğu Avrupa olarak da adlandırılır (Müsiad, 2013:4).

Tarih boyunca Balkanların merkezi hattı Tuna Nehri olmuştur. Tuna Nehri ticaretin gelişim hattı ve seyahat yolları üzerindeki konumu nedeniyle birçok askeri istilalara maruz kalmıştır (Jelavich, 2006/2009: 2-3). Balkanların ilk sakinleri birçok kaynakta bugünkü Arnavutların atası olarak kabul edilen İliryalılar ve Trakyalılar olarak kabul edilir (İliryalılar, Morova vadisinin batısından Adriyatik’e uzanan bölgede yaşamışlardır).

Tarih boyunca sırasıyla İliryalılar, Trakyalılar, Arnavutlar, Rumenler, Daçyalılar, Cermenler, Gotlar, Avarlar, Slavlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar, Moğollar tarafından istilaya uğrayan Balkanlarda bugüne değin yerleşik kalan kavimlerin başında Slavlar gelir (Jelavich, 2006/2009 : 2-3).

Balkan halklarının yapısı oldukça karmaşıktır. Etnik yapının en önemlilerini; Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar, Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar, Boşnaklar, Arnavutlar, Makedonlar ve Türkler oluşturmaktadır (Musiad, 2013:13).

Avrupa kıtasının beş büyük yarımadasından birisi olan Balkan Yarımadası, Orta Avrupa’ya ve Akdeniz’e uzanan jeostratejik konumu ile Avrupa’nın ve ABD’nin kendi gelecekleri için hayati önem verdiği bir Yarımadadır (Sağsak, 2013:6).

I. Dünya Savaşı sonrasında çizilen sınırlar, Balkan devletlerinin tümünde azınlıklar sorunu ve toprak anlaşmazlıklarını doğurdu (Sağsak, 2013:9). Ayrıca savaş sonrasında Balkan devletleri ekonomik sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Toprak reformu birçok Balkan ülkesinin gündeminde idi. Sanayileşme, işsizlik diğer sorunlardı. En önemli mesele ise, ırk temelli çatışmalardı. Balkan mozağinde hâkim ırklar diğer ırkları asimile etme çabası içerisindeydi. Bu sebeple büyük zulümler ve katliamlar yaşanmıştır. Birinci Dünya savaşından sonra sükûnet sağlanmadı, sadece sorunlar askıya alındı. İmparatorluklar ya savaş

sırasında ya da sonrasında dağıldı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu savaştan hemen sonra dağıldı. Macaristan Devleti kuruldu.

I. Dünya Savaşının ilk aylarında Sırbistan, Slav ulusların birlik oluşturması düşüncesini müttefikler karşısında gündeme getirdi ve daha sonra I Dünya Savaşı sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kuruldu (Sağsak, 2013:9). Böylece Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Güney Slav Halklarının ilk birlik denemesi olmuştur (Ural, 2014:153).

Sırp- Hırvat ve Sloven Krallığında Bosna-Hersek ve Makedonya asli unsur olarak sayılmadı. Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun dağılmasıyla yeni kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığının sınırları içerisinde yer aldı. Sonuç olarak, I.Yugoslavya, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bağımsız olan Karadağ ve Sırbistan ile Birinci Dünya Savaşı sonrasında parçalanan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içerisinde yer alan Hırvatistan, Slovenya, Backa, Bosna-Hersek, Dalmaçya ve Banat bölgelerinin bağımsızlıklarını ilan ederek bir araya gelmesi ve yeni bir devlet kurması ile oluşmuştur (Tuiç Akademi, 2011). Sırp-Hırvat- Sloven Krallığı, 1929 yılında Yugoslavya adını almıştır (Kaya, 1993:159).

Sırp-Hırvat-Sloven Krallığının 1918'de kurulmasıyla başlayıp 1941 yılındaki Alman işgaline kadar sürecek olan bu dönem Balkan Tarihinde "I. Yugoslavya" olarak anılır (Selver, 2003:83 ve Ural, 2014:153).

1918 yılında kurulan Sırp- Hırvat- Sloven Krallığı, 1941 Alman işgaline kadar devam eden siyasi hayatı boyunca Sırp egemenliğinde kalmıştır. Yugoslavya'nın tarihini kaba bir ayırımla, 1918-1929 yılları arası Parlamenter Demokrasi Dönemi ve 1929-1941 yılları arası Diktatörlük dönemi olarak ikiye ayırmak mümkündür. Her iki dönemde de Sırplarla diğerleri arasında önemli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır (Sağsak, 2013:10).

I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sonunu getirirken, Balkanlarda yeni devletlerin doğması ile sonuçlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda yapılan antlaşmalarla Avrupa'nın haritası yeniden çizilirken, Yugoslavya Devleti yaratılmıştır (Sağsak, 2013:13). I. Dünya Savaşının çıkış yeri olan Balkan Yarımadasında savaşı kazananlar tarafından inşa edilen devlet modeli Yugoslavya'ya da entegre edilmiştir. Her iki dünya savaşı sonunda da Balkanlarda çizilen harita hakkaniyetten ve milletlerin çoğunluğundan

uzak, ABD, Almanya, Fransa, İtalya gibi büyük devletlerin istedikleri gibi çizildiğinden, Avrupa'da doğacak bir siyasi istikrarsızlıkta Balkan mozağının dağılacığı öngörülmüştür. Fakat bünyesinde altı milleti barındıran Yugoslavya'nın 1990 yılına kadar dağılmadan varlığını sürdürebilmesi, iki nedene bağlanmıştır. Birincisi, Tito'nun güçlü liderliği sayesinde Bağlantısızlar içinde elde ettiği başarı; ikincisi ise Yugoslavya'nın dağılması ve zayıflaması halinde Doğu Bloğunun pençesine düşeceğinden endişelenen ABD tarafından sağlanan siyasi destektir (Sağsak, 2013:13).

Birinci Dünya savaşının son bulmasının ardından Balkan coğrafyasında yaklaşık on yıl (1918-1928) sakin geçti (Jelavich, 2006/2009:165). 1918'de kurulan Sırp-Hırvat ve Slovenlerin Krallığı'nın başında bu dönem Sırbistan kralı I. Peter vardı (Ateş, 1986:89). Temmuz 1928'de, Karadağlı bir Radikal Parti vekili bir meclis oturumu sırasında Stefan Radiç'inde aralarında bulunduğu beş Hırvat Köylü Partisi vekilini vurdu (Jelavich, 2006:165). Bu dönemde Sırp Hırvat çatışması en önemli meseleydi. Hırvatlar federal bir sistem kurulmasını istiyordu. I. Peter'in oğlu Aleksandr bunu kabul etmedi ve 1929 yılında parlamentoyu feshederek anayasayı yürürlükten kaldırdı. Ülkeyi bu dönemde dokuz eyalete böldü. Etnik, dinsel ve bölgesel partileri kapatarak yoğun bir baskı yarattı (Sancaktar, 2009). Babası I. Peter'in kurduğu Sırp-Hırvat ve Slovenlerin Krallığı'na 1929 yılında "Güney Slavları Ülkesi" anlamına gelen Yugoslavya adını vererek yerel yönetim yapısını yeniden düzenledi (T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, 2011). Böylece diktatörlük rejimi başlamış oldu. Sonrasında tarihe "Büyük Buhran" olarak geçen Ekim 1929'da ABD'de borsanın çökmesi olayı yaşandı. Bu durum krizin başlangıcı oldu. Bu krizden Yugoslavya da oldukça fazla etkilendi. Yugoslavya ve aynı zamanda Avrupa'da ekonomik koşullar 1933'e kadar kötüleşti. 1929'daki istikrarlı koşullara ve sınai seviyeye ancak 1936'da ulaşılabildi.

Yugoslavya Komünist Partisi 1930'lu yıllarda toplumsal düzeyde güçlenmeye başladı. İşçi sayısının artması ve ulus sorununun yarattığı gerilim Komünist Partiye olan desteği arttırdı. Komünist Parti Genel Sekreterliğine 1937 yılında Josip Broz Tito seçildi (Akgün, 2011).

1931 Anayasası ile tek parti sistemi kabul edildi. Ancak Alexander'ın Sırp kökenli olması ve yeni yapılandırmaya giderken de Sırp nüfusun çoğunluğu teşkil edeceği şekilde düzenlemeler yapılması diğer Slav milletleri huzursuz etti.

Kral Alexandr, Fransa ziyareti sırasında Marsilya'da Hırvat teröristleri tarafından uğradığı suikast sonucunda öldürüldü (Armaoğlu, 1991). Terörist bu eylemi Ante Paveliç liderliğindeki radikal Hırvat Milliyetçiler adına düzenlemişti. Hırvat Haklar Partisi lideri olan Paveliç, Sırp, Sloven ve Hırvat Krallığı'na karşı mücadele eden terörist Hırvat Devrimci Örgütünün kurucusudur. Örgütün amacı bağımsız bir Hırvat devleti kurmaktır. O dönemde Yugoslavya'yı asıl endişelendiren ise Hırvatların Almanların yanında yer alarak bağımsızlıklarını ilan etmeleriydi. Bunu engellemek amacıyla Hırvatistan'ın özerklik elde edebileceği yeni bir anayasa için görüşmelere başlandı. 20 Ağustos 1939 tarihli Yeni Anayasa kabul edildi. Bu Anayasa ile eski sistem değişti, devletin isminden Yugoslavya kaldırıldı. Ayrıca Hırvatlara kendi hükümetlerini kurma ve başkanını seçme hakkı tanındı (Azarkan, 2011). Bütün bu tavizlere rağmen Yugoslavya Devletinin korktuğu şey başına gelmiş ve 10 Nisan 1941 yılında Zagreb'de Hırvatistan Bağımsız Devletinin bağımsızlık ilanı verilmiştir. Bu devlet II. Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya'nın Almanya tarafınca işgali üzerine kurulan bir devlettir. Almanlar, Bosna Hersek Devleti ve Srem'i Hırvatistan'a bağlayarak Ustaşa lideri Ante Paveliç'in yönetiminde faşist bir rejim kurmuşlardır. 1943-1944 yılları arasında gerçekleşen Yugoslav iç savaşında Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD Tito'nun tarafını tutmuşlardır ve bütün bu olanların ardından savaş sonrasında Hırvatistan Sosyalist Cumhuriyeti Bosna Hersek Sosyalist Cumhuriyetine dahil edilmiştir. Kral Aleksandr'ın ölümü üzerine Yugoslavya, II. Peter'in yönetimi altına girmiştir (Ateş, 1986:89).

Bu olayların ardından başlayan II. Dünya Savaşı'ndan Yugoslavya da etkilenmiştir. Tarafsız kalmak istemesine rağmen 6 Nisan 1941'de Almanya'nın saldırısı üzerine istemeden de olsa savaşa dâhil olmuştur. Bunun üzerine II. Peter Londra'ya kaçmıştır (Ateş, 1986). Savaş esnasında Almanların desteklediği Hırvatlar, Sırlara karşı büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Daha önceki Ulusalçı Hırvat düşünceye göre, Sırlar sadece dönme Hırvatlar olarak kabul edilmiş ve bu nedenle de mezhep değiştirmeye zorlanmıştır. Bu dönemde yaklaşık iki yüz bin civarında Ortodoks, Katolik olmaya zorlanmıştır. Bu politikadan istenilen sonuç alınmayınca, hükümet bir Hırvat Ortodoks kilisesi açmıştır. Bu kiliseye giden kişilere de Hırvat denilmiş ve farklı bir inancı benimsedikleri söylenmiştir.

İkinci Dünya savaşı sırasında Yugoslavya'da iki önemli direniş hareketi örgütlenmiştir. Bunlardan biri Draja Miklailovich adındaki bir Sırp Generalinin liderliğini yaptığı Çetnik Hareketi, diğeri ise Yugoslav Komünist Partisi'nin genel

sekreteri Jasip Broz Tito tarafından yönetilmekte olan Sosyalist Partizan Hareketidir. Bu iki grup bir yandan Almanlarla çatışırken; zaman zaman birbirleriyle de çatışmışlardır (Ateş, 1986: 89). II. Dünya Savaşının başlamasından sonra Yugoslavya'yı işgal eden Alman güçlerine ve Sırp Çeltik silahlı gruplarına karşı Tito'nun liderliğini üstlendiği partizanlar harekete geçmiştir (Bezci, 2006).

1944 yazında Alman güçleri Balkanlardan çekilmeye başladı. Ekim ayında Partizanlar Sovyetler Birliği'nin de yardımıyla Belgrad'ı aldı. Almanların yenilmesinden sonra 29 Kasım 1945'de Tito'nun başkanlığında sol bir koalisyon kurulmuştur. II. Dünya savaşında işgalden partizan direnişiyile kurtulan topraklarda Yugoslavya sosyalist bir federasyon olarak yeniden kurulmuştur (Jelavich, 2006/2009).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Tito 1945 seçimlerini kazanarak Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Tito, Slavlar ve İliyalıları aynı çatı altında toplayan bir "Balkan Birliği" kurmak amacıyla Yugoslavya'yı altı cumhuriyet ve iki otonom bölgesel bir federal yapı içerisinde birleştirmiştir (Azarkan, 2011 ve Kaptan, 2008). 1963 Anayasası ülkenin adını "Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (YSFC)" olarak değiştirdi. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti altı federe sosyalist cumhuriyet ve iki özerk eyaletten kuruldu. Bunlar; Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna Hersek, Makedonya ve Karadağ cumhuriyeti ile Sırbistan içinde yer alan Kosova, Metoya ve Voyvodina Özerk Eyaletlerinden oluşmuştur (Azarkan, 2011: 70).

1960'larda girişilen reformlarla hızlı bir ekonomik büyüme yakalayan Yugoslavya, 1965 yılında fiyat kontrolünü kaldırıp Pazar ekonomisine geçmeyi benimsemiş, ülkede geniş ekonomik reformlar yapılmıştır. Fakat, 1970'lerde yaşanan ekonomik sıkıntılar, işsizlik ve enflasyonu artırmıştır (Küpeli, 2000: 90).

II. Dünya Savaşı süresince faşizme karşı mücadele eden Tito'nun kurduğu Yugoslavya, etnik-dinsel temele dayandırılan bir ülke olmamıştır. Kendisi de Hırvat kökenli olan Tito, Soğuk Savaş döneminin başlangıcından itibaren kademeli olarak Sovyetler Birliği ile yollarını ayırmış, kendine özgü toplumcu algısı ile Yugoslavya'yı 1950'li yıllarda gelişmeye başlayan "Bağılantısızlık Hareketi"nin önemli bir ülkesi durumuna getirmiştir (Sağsak, 2013: 14).

Soğuk Savaş, 1947-1991 yılları arasında, Doğu Bloku ülkeleri ile Batı İttifakı (NATO) arasında gerçekleşen, doğrudan birbirlerine karşı silah kullanmadan sürdürülen uluslararası siyasi ve askeri bir gerginliktir (Bilgesam). Soğuk Savaş dönemini başlatan asıl gelişme, İkinci Dünya Savaşından kazançlı çıkan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında başlattıkları dünya egemenliği mücadelesidir. “Soğuk Savaş” deyimini ilk kez ABD’li Bernard Baruch tarafından 1947’de kullanılmıştır. ABD İkinci Dünya Savaşından sonra bazı yerlerde ve özellikle Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa’da SSCB’nin etkisinin artmasını engellemek için Sovyet yanlısı komünist partilerin iktidara gelmemesi için çeşitli girişimler başlatmıştır. Bu faaliyetlerden Balkanlarda nasibini almıştır. Bu girişimler iki taraf arasında karşılıklı NATO, Varşova Paktı gibi ittifakların ortaya çıkmasına ve gerginliklerin giderek tırmanmasına neden olmuştur.

Soğuk savaş döneminde Batı ittifakı NATO üyesi kapitalist ve antikomünist ülkelerden, Doğu Bloku ise Varşova Paktına üye olan komünist ve bu pakta üye olmayan diğer komünist ülkelerden oluşuyordu. Bu iki karşıt blokun yanı sıra bir de hiçbir bloku desteklemeyen Bağlantısızlar Hareketi isimli üçüncü bir blok daha vardı. Yugoslavya komünist bir devlet olmasına rağmen hem Doğu bloğu hem de Bağlantısızlar Hareketi üyeleri içinde yer alıyordu. Bunun sebebi Sovyetler Birliğiyle olan görüş farklılıklarıydı (Bilgesam).

Soğuk Savaşın sona ermesiyle, iki kutuplu dünyanın ve Sovyetler Birliği’nin yıkılması, dünyanın geri kalan kısmı kadar Balkanları da derinden etkilemiştir (Özşimşir, 2011). Balkanlarda Soğuk Savaşın bitişi ve Komünizmin çökmesiyle beraber büyük bir dönüşüm süreci başlamıştır. Yugoslavya, Soğuk Savaş sonrası dünyada siyasal varlığını yeni koşullara uyarlayamamıştır (Çomak ve Ülger, 2008).

Yugoslavya, İkinci Dünya Savaşı’ndan 1980’e kadar Tito idaresinde kaldı. Ülkenin siyasal yaşamında bu dönem “İkinci Yugoslavya” olarak adlandırıldı. İkinci Yugoslavya, altı dayanak üzerine kurulmuştu. Bunların ilki ülkede yaşayan uluslara ve azınlıklara eşit mesafeli yaklaşımı benimseyen Tito idi. İkinci Yugoslavya’ya yön veren diğer hususlar Sosyalist piyasa ekonomisi, özyönetim, federalizm, bağlantısız dış politika ve 1941 Kulübü (Partizan hareketinin kuruluş dönemindeki adı) olarak sıralanabilir (Sağsak, 2013: 10).

Yugoslavya'da 1979 yılında ekonomik kriz patlak verdi. Bu süreçte 1980'lerin başlarına kadar üretimde ve ekonomik gelişmede ciddi sıkıntılar yaşandı. Bütün bunların ardından devlet başkanı Tito ölünce Yugoslavya'da dengeler iyice bozuldu, ekonomik kriz su yüzüne çıktı. Tito'nun ölümüyle beraber Yugoslav siyasal sisteminde bir liberalizm yaşandı. Bu liberal gelişmelerden dolayı yeniden oluşan etnik grupların milliyetçi akımları kendilerini ifade etme fırsatı buldular (Alkan, 1996: 33-41). Bu duruma öncesinde 1974 yılında Yugoslavya'da yapılan anayasa değişikliği zemin hazırlamıştır. Bu anayasa ile özerk bölgelere verilen ayrıcalıklar, bu bölgelerin fiilen bağımsız hareket etmelerine neden olmuş, bu sebeple ülkeleri bir arada tutmak daha zor bir hal almıştır. Daha önce bastırılmış olan milliyetçilik duyguları tekrar alevlenmiş, ülkede çok fazla etnik ve dini kökenli ayrışmalar yaşanmıştır. Ülkede işsizlik, enflasyon ve ağır borç yükü gibi yapısal ve çözümü zor sorunlar yaşandı. Bu ortam suç oranlarının artmasına, yozlaşmaya ve çatışmaların başlamasına zemin hazırladı. Bu sorunlarla ilgilenmesi için Avrupa Topluluğu hızlı bir ad hoc (özel ve geçici) komite kurdu. Kurulan bu komite Yugoslavya'nın hızlı bir dağılma sürecine girdiğini tespit etti (Azarkan, 2011: 54).

1980 yılında Yugoslavya'da dönüşümlü başkanlık sistemine geçildi. Bu sistem Tito'nun ölümünden sonra Yugoslavya'nın parçalanmasını önlemek amacıyla oluşturuldu. Bu sistemde, Yugoslavya'yı oluşturan altı cumhuriyetin devlet başkanları sırasıyla Yugoslavya'nın devlet başkanı olmaktadır. Yugoslavya'da ilk çözülme hareketi 1984 yılında Dönüşümlü Cumhurbaşkanlığı Sistemi'nin uygulanması esnasında sırası gelen Hırvat Cumhurbaşkanı'nın Sırlar tarafından tanınmaması sonucu patlak veren "Başkanlık Krizi" ile başlamıştır (İrklı ve Ersoy, 1995). Yugoslavya'nın dağılmasına sebep olan faktörler şöyle sıralanabilir:

- Tito'nun ölümünden sonra ülkedeki politik birliğin ortadan kalkması ve cumhuriyetleri bir arada tutan bağların kopması
- Tarihi nedenlerle cumhuriyetler arasında var olan güven bunalımı
- Cumhuriyetler arasındaki gelir ve kaynakların paylaşımının neden olduğu ekonomik sorunlar

- ABD, Almanya gibi büyük devletlerin dışarıdan siyasi, etnik ve dini etki ve tahrikleri

- Komünizmin çökmesinin, federal birlikte çözülmeye neden olması

- Eski tarihi, dini ve etnik ihtilafları ve milliyetçilik akımlarının otorite boşluğu nedeniyle yeniden su yüzüne çıkması

- Slovenya ve Hırvatistan'ın ekonomik yönden daha gelişmiş bölgeler olmasının, bu ülkeleri Avrupa'ya, bilhassa dini ve etnik yönden benzer özelliklere sahip Almanya'ya yakınlaştırmış olması

- Sırp milliyetçiliğinin yeniden güç kazanması ve “Büyük Sırbistan” idealinin diğer cumhuriyetleri tehdit altında bırakmasıdır (Sağsak, 2013: 14-15).

Yugoslavya'da II. Dünya savaşı sonrasında ilk kez çok partili seçim 1990 Mayısında yapıldı. Aynı zamanda anayasada değişiklik yapılarak cumhuriyetin adından “Sosyalist” kelimesi çıkarıldı. 1990 Anayasasında ayrıca, Hırvatistan'ın Yugoslavya Federal Devletinden ayrılma hakkı olduğu ve bağımsız bir devlet kurabileceği yer alıyordu (Azarkan, 2011: 72-73).

Bütün bu faktörler bir araya gelince ilk ayrılma isteği Slovenya'dan geldi (İrklı ve Ersoy, 1995). Slovenya bağımsızlığını ilan etmek için Yugoslav Ulusal Ordusu ile çatışmaya başladı. ‘On Gün Savaşı’ olarak adlandırılan bu çatışma Slovenya'nın zaferiyle son buldu. Sloven Hükümeti çatışmaların durdurulması için Avrupa Topluluğu (AT) ve Avrupa Birliği Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'ten olaylara müdahale etmesini istedi. AGİT bu görevi AT'na devretti. Ancak AT tarafından yapılan ilk ateşkes anlaşması kısa sürede başarısız oldu. Bunun üzerine heyet, Yugoslavya'yı oluşturan altı cumhuriyet tarafından da desteklenen Brioni Bildirisini yayınladı (Azarkan, 2011: 61-63).

AGİT'in yerine temaslarda bulunan Avrupa Topluluğu heyeti ateşkese ve antlaşma hükümlerine uyulup uyulmadığını kontrol etmesi için bölgeye görevliler gönderdi. Slovenya ise ne bildirden ne de alınan kararlardan memnun değildi. Yugoslavya'nın başkenti Belgrat'taki Miloseviç hükümetinin zayıflamaya başlamasını fırsat bilen Slovenya bağımsızlık hazırlıklarına ara vermeden devam etti. Slovenya diğer Yugoslav Cumhuriyetlerinden farklı olarak, kendi dilini, kültürünü ve ayırt edici özelliklerini geliştirdi. Almanya, Avusturya-Macaristan

İmparatorluğu, İtalya gibi komşularıyla sağlam siyasi ve ekonomik bağlar kurdu. Slovenya ekonomik olarak bağımsız olacak potansiyele, kendi kültür ve kimliğine, kendi eğitim sistemine ve dile sahipti.

Ekonomik olarak Slovenler, Yugoslavya'nın geri kalanından çok daha fazla gelişmişti ve refah düzeyleri oldukça yüksekti. Ekonomideki gelişmişlik ve dildeki ayrı olma gerçeği, Slovenlerin bağımsızlık için seferber olmasında en büyük etkendi. Slovenya devlet olmak için gerekli koşullara sahip bir ülkeydi. Sınırları net olarak belli bir toprak parçası vardı. Ayrıca nüfusu üzerinde tam bir kontrol sağlayabilen bir devletti. Azınlıkların haklarını garanti eden kurumlar ve kanunlar çıkardı; kendi ordusunu geliştirdi ve bağımsızlığını kazanıncaya kadar, diğer cumhuriyetler arasında yaşam standartları ve ekonomik refah bakımından en fazla gelişen cumhuriyet oldu. 19 Aralık 1991 tarihinde resmi olarak, bağımsızlığının tanınması için AT'na başvurdu, ardından 25 Haziran 1991'de bağımsızlığını ilan etti (Azarkan, 2011: 62-63). Yugoslav Ulusal Ordusu'na alternatif, kendi ordularını oluşturmaya başladı.

Slovenya'nın ardından Hırvatistan da Yugoslavya'dan ayrılmak istedi. Gerek ekonomik durumu gerekse yaşam koşulları Yugoslavya'dan çok daha iyiydi o yüzden Yugoslavya'yı sırtında bir kambur olarak görüyordu. Hırvatistan'da turizm endüstrisi gelişmişti. Hırvat otel sektörüne büyük miktarlarda yabancı para giriyordu. Ancak, bu paralar Belgrat'taki merkezi yönetime aktarılıyordu. Bu durumdan Hırvat çıkar grupları oldukça rahatsızdı. Hırvat çıkar grupları bu paranın Hırvatistan'da kalması yönünde federal yönetimin politikasını değiştirip bu alanda gerekli reformların yapılmasını istiyordu (Azarkan, 2011).

Hırvatistan'da Yugoslavya içinde daha geniş özerklik verilmesi yönünde çeşitli eylemler başladı. Öğrenciler gösteriler yaptı, grevler başladı. Bütün bu olanların ardından Yugoslavya Hırvatistan'ın istediği düzenlemeleri yaparak Hırvatistan'ın turizmden kazandığı döviz elinde bulundurmasına izin verdi (Özpak, 2011).

Almanya, 23 Aralık 1991 tarihinde Hırvatistan ve Slovenya'yı tanıdığını açıklamıştır. Bu tanıma Yugoslavya'nın parçalanma sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Almanya Avrupa Topluluğu'nun kararını beklemeden bu ülkelerin bağımsızlık kararını tanımıştır. Almanya'nın böyle bir davranış sergilemesinin sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

- Bu iki ülke ile olan tarihsel bağları
- Kamuoyu baskısı
- Dağılan Yugoslavya'dan gelebilecek olan g dalgasına engel olma
- Akdeniz ile bağlantıyı sağlayacak Adriyatik Denizi'ne kolaylıkla ulaşabileceği dost devletler oluşturarak, Balkanlar ve Ortadoğu'daki tarihsel emellerine ulaşma isteği

Avrupa Topluluğu (AT) üyesi ülkeler topluca Hırvatistan ve Slovenya'yı 15 Ocak 1992'de tanımlışlardır (Sağsak, 2013).

Yugoslavya'da Slovenya ve Hırvatistan ile başlayan zlme Makedonya'nın da bağımsızlığını ilan etmesiyle devam etmiştir (Uçarol, 2000).

Yugoslavya'nın parçalanma sebeplerine küreselleşmeyi de eklemek yanlış olmaz. Yarı Pazar olan bir federasyonun tam Pazar olacak alt birimlere –ulus devletlere, federasyonlara- bölünmesi küreselleşmenin sonucudur (şafak, 2010: 4-5).

Bütün bu yaşanan olayların ardından Yugoslavya parçalanmıştır. Parçalanma sonucu yedi egemen ülkeye bölünmüştür. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyetinin ortadan kalkmasıyla aynı topraklar üzerinde kurulan devletler; Bosna-Hersek, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Sırbistan, Karadağ ve Kosova'dır (şafak, 2010).

2. AVRUPA BİRLİĞİ VE BATI BALKAN POLİTİKASI

Avrupa Birliği(AB) bir bütünleşme ve barış projesidir (Ağca, 2010). Bugünkü Avrupa Birliği'nin temellerini, 1951 yılında Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'nın imzaladığı Paris Antlaşmasıyla kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ile yine aynı ülkelerin 1957 yılında imzaladığı Roma Antlaşmasıyla kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu oluşturuyor. 1965 yılında imzalan Füzyon Antlaşması (Birleşme Anlaşması) ile, yukarıda adı geçen üç topluluk (Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu) için tek bir Konsey ve tek bir Komisyon oluşturularak, bu Topluluklar, Avrupa Toplulukları adı altında anılmaya başlandı. Ardından 7 Şubat 1992 tarihinde imzalanan ve Kasım 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Birliği adını almıştır (Çayhan, 2002).

Avrupa Birliği'nin derinleşme sürecindeki son önemli aşama, 2007 yılında imzalanan ve 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Bu antlaşma ile, temel olarak, AB'nin karar alma mekanizmalarındaki tıkanıklıkların giderilmesi ve Birliğin daha demokratik ve etkili işleyen bir yapıya kavuşması hedeflenmiştir (Tatoğlu, 2006).

Birlik 1 Temmuz 2013 tarihinde Hırvatistan'ı üye olarak kabul etmiş ve böylece son olarak üye sayısı yirmi sekize ulaşmıştır (Altun, 2013). Avrupa'nın bütünleşmesi, uzun süre kurumsal düzeyde tartışılan bir konu halini almıştır (Ağca, 2010).

Küreselleşmeyle birlikte ülkeler arasındaki ilişkiler artmıştır. Bunun bir sonucu olarak da ülkeler arasında ekonomik politik bağımlılık artmış ve bu durum ülkelerin tek başına hareket etme kabiliyetlerini de sınırlandırmıştır. Gittikçe güçlenen bu bağımlılık çemberi etrafında ülkelerin tek başına serbest ticaret koşulları altında rahatça hareket etmeleri zorlaşmıştır. Böyle bir ortam ise bir bütünleşme faaliyetini neredeyse zorunlu kılmıştır. Küreselleşmiş ekonomik yapıda, ülkelerin tek başlarına sürdürülebilir büyümeyi ve ekonomik istikrarı sağlayacak durumda olmadıkları gerçeğini anlamaları bütünleşmelerin arkasındaki en önemli nedendir. Bir bütünleşme grubunun oluşumu diğer bölgelerdeki grupların oluşumunu da kamçılıyarak karşılıklı pazar gücüne sahip bütünleşmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Etrafında ekonomik

bütünleşmelerin arttığını gözlemleyen ülkeler ayrımcı muameleye maruz kalma endişesiyle kendileri de bir oluşum içinde yer alma çabası içerisinde girmektedirler. (Balkır, 2010).

Avrupa coğrafyasının bütününe kapsayan bir siyasi birlik oluşturabilmesi için, Batı Balkanların öncelikle en kısa zamanda AB standartlarına ulaştırılması ve tam üyeliğe alınmaları gerekmektedir. Bu yüzden Batı Balkanlara yönelik ilk hedef Hırvatistan'ın tam üyeliğe kabul edilmesiydi. Daha sonraki hedefler ise şöyle belirlenmişti; Öncelikle Makedonya, Arnavutluk ve Karadağ'ın bütünleşme sürecine hız kazandırılmalı ve bu süreç 2015'e kadar tamamlanmalıydı. Böylece Balkan ülkelerinin tamamını tam üyeliğe alan AB genişleme sürecini tamamlayıp artık birlik içinde derinleşme politikasına yönelebilirdi. AB'nin Batı Balkanlarda istikrarı ve bu istikrarın devamlılığını sağlamak amacıyla bölgeye yönelik gerçekleştirilmeye çalışıldığı bazı temel hedefler vardı. Bu temel hedefler şöyle sıralanabilir;

- ✓ Bölgedeki etnik çatışmaların sonlanmasını sağlamak ve bu ortamı koruyarak etnik çatışmaların tekrar başlamaması için gerekli tüm tedbirleri almak
- ✓ Bu bölgede yoksulluk ve özellikle savaştan kaynaklanan göçlerin azaltılması
- ✓ Bölgede demokrasinin geliştirilmesi ve bu ortamın istikrarının sağlanması
- ✓ İnsan Hakları ve Azınlık Haklarının korunması
- ✓ Bölge ülkeleri ile Batı Avrupa arasındaki refah uçurumunun kapatılması için bu bölgelerde Pazar ekonomisinin kurulması ve işleyişinin sağlanması
- ✓ Bölgeye yönelik istikrarlı ekonomik büyüme politikalarının geliştirilmesi ve uygulanabilecek ortamın yaratılması (Ağca, 2010).

Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlara yönelik politikasının temel çerçevesini 1999 yılında başlatılan "İstikrar ve Ortaklık Süreci" oluşturmaktadır. İstikrar ve Ortaklık Anlaşmaları, bölgesel işbirliği, demokratikleşme, sivil toplumun gelişimi ve devlet kurumlarının oluşturulması konularına odaklanmıştır.

2002-2006 yılları arasında bölge ülkelerine verilen yardımlar Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı (CARDS) adı altında toplanmıştır (Tikici, 2012). Bu yıllar arasında toplam 4,65 milyar Euro kullanıma sunulmuştur. Bu yardımın alınabilmesi için bazı ön koşullar belirlenmiştir. İlk olarak bu yardımı almak isteyen ülkeler demokrasi ve hukukun üstünlüğünü kabul edip uygulamaya geçecekti, daha sonra temel insan hakları ve azınlık haklarına saygı göstereceklerdi. Katılım öncesi yardımlar (IPA) 2007 yılında tek bir çatı altında toplanmıştır. IPA 2007-2013 dönemleri arasında Türkiye'nin de dâhil olduğu aday ve potansiyel aday ülkeler için 11,5 milyar Euro harcamasını öngörmüş ve beş alanda yardım sunmuştur. Bu alanlar; dönüşüm ve kurum oluşturma, sınır aşırı işbirliği, bölgesel kalkınma, insan kaynaklarını geliştirme ve kırsal kalkınmadır (Şahin, 2013).

Balkan coğrafyası, Avrupa Birliğinin çıkar algılamalarının farklılaşmasına sebep olmuştur. Bu çıkar algılamalarına bakıldığında, ilk olarak güvenlik problemi ile karşılaşmaktadır. Avrupa Birliği sınırlarına çok yakın olan bölge, birliğin güvenliğini tehdit edebilecek potansiyel risk ve tehditler barındırmaktadır. Bu bölgede yaşanacak her türlü istikrarsızlık ve çatışmanın Avrupa Birliği'ni etkileyeceği öngörülmektedir (Tikici, 2012).

Avrupa Birliği'nin bölgeye önem vermesindeki bir diğer neden, uluslararası terör gruplarının bölgedeki zayıf güvenlik yapılanmalarından faydalanarak bölgeye yerleşmesi ya da onu bir geçiş koridoru olarak kullanması ihtimalidir. Bu sebepten dolayı Avrupa Birliği, kendi güvenliğini sağlamak için bölge ülkelerine destek vermektedir. Bölgede, Avrupa Birliği'ni endişelendiren bir diğer unsurda uyuşturucu, insan ve silah kaçakçılığıdır. Aynı zamanda Yugoslavya Cumhuriyetlerindeki çatışmaların ve istikrarsızlıkların tekrar yaşanması halinde bölgeden kaçacak ya da kaçmak zorunda bırakılacak mültecilerin Avrupa Birliği topraklarına sığınmalarının, sosyal ve ekonomik olarak Avrupa Birliği ülkelerini sıkıntıya sokacağı öngörülmektedir (Bilgesam, 2013).

Avrupa Birliğini etkileyen bir diğer faktör ise bölgeden geçen ticaret yollarının tehlikeye girmesi durumunda Avrupa Birliği ülkelerinin ekonomilerinin sıkıntıya düşmesi ihtimalidir. Çünkü bölge aynı zamanda Avrupa Birliği için bir "pazar" durumundadır. Güvenlik ve istikrarın sağlanması ile ekonomik ve ticari faaliyetler artacak ve iki taraflı bir kazanım olacaktır. Ayrıca Avrupa coğrafyasının tümünü kapsayan bir siyasi birlik oluşturmak ve Avrupa Birliğinin bir uluslararası

aktör olarak geçmişte yaşadığı Balkan başarısızlıklarını telafi etmek adına bölge önem taşımaktadır (Tikici, 2012).

Avrupa Birliği'nin Soğuk Savaş sonrası Batı Balkanlar politikası temelde birkaç motivasyon unsuru içermektedir. Bu unsurlar özetle; Batı Balkan ülkeleri genelinde siyasi ve iktisadi denetim kurmak, bölgede yaşanan çatışma ve savaşların önlenmesi ile Avrupa Birliği'nin siyasi derinleşme ve genişleme sürecine zarar vermesini engellemek ve 1990'larla serbest piyasa ekonomisine geçen Batı Balkan ülkelerini Avrupa Birliği entegrasyonuna dâhil etmektir.

Genişleme politikası her zaman Avrupa Birliği'nin temel politikalarından biri olmuştur. Kurulduğunda altı ülkeden oluşan Avrupa Birliği altı genişleme sürecinden sonra istikrarını yirmi sekiz ülkeye de yayma çabasında olmuştur. Ancak 1990'lı yıllarda, Batı Balkanlarda istikrar sağlanmasında yaşanan sıkıntılar, bu bölge istikrarının sağlanmadan Avrupa Birliğinin istikrar ve güvenliğinin de tam olarak sağlanamayacağını göstermiştir. Bu nedenle Avrupa Birliği bölgeyi istikrara kavuşturacak adımları atmaya başlamıştır (Mujezinoviç, 2007: 67-84).

29 Nisan 1997 tarihinde Avrupa Birliği Konseyi, "Bölgesel Yaklaşım" çerçevesinde, birlik ile ortaklık ilişkisi bulunmayan tüm Batı Balkan ülkelerini içine alan, mali yardımlar, ticari-ekonomik işbirliği ve anlaşmaları da kapsayacak biçimde ikili ilişkilerin geliştirilmesi için yerine getirilmesi gereken kriterleri ve her ülke için ayrı şartları belirlemiştir. Bu şartlar temelde mülteci sorunlarının çözümü, insan ve azınlık haklarının geliştirilmesi, seçimler ve ülkeler arası ilişkiler konularını kapsamaktadır. Şartlar; Bosna Hersek, Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Arnavutluk ve Makedonya için geçerlidir. İlgili ülkelerin şartlara uyması konusunda yaşanacak problemlerde Avrupa Birliği ekonomik yaptırım uygulama kararı almıştır (Şahin, 2013).

29 Nisan 1997 tarihinde belirlenen şartlar ilgili ülkeler tarafından başarılı bir şekilde yerine getirilememiştir. Bu nedenle Avrupa Birliği Konseyi 26 Mayıs 1999 tarihinde Batı Balkan ülkelere yönelik reform sürecini hızlandırmak için 21-22 Haziran 1999 tarihinde düzenlenen toplantıda "İstikrar ve Ortaklık Süreci" (Stabilisation and Association Process-SAP) adlı yeni politikayı kabul etmiştir. SAP sürecinin başlatılmasına hız kazandıran en temel etken 1999 yılında Kosova'da yaşanan kriz ve istikrarsızlık sürecidir. Kosova Krizi Avrupa Birliği'nin bölge ülkelere yönelik geliştirdiği stratejileri de etkilemiştir. Kosova

krizi öncesi uygulanan strateji genellikle krizlerin çözümüne yöneliktir. Avrupa Birliği tarafından bu stratejinin yeterli olmadığı tecrübe edilmiştir (Özülker, 2002: 1-3).

Bu dinamikler doğrultusunda SAP'ın temel amacı üyelik perspektifi taşıyan ilgili ülkelerin mevzuatlarının Avrupa Birliği mevzuatı ile uyumlaştırılması ve ilişkilerin geliştirilmesidir. Batı Balkan ülkelerine yönelik bu yaklaşım bir takım zorunlu kriterler içermektedir. Bu kriterler özetle; Kopenhag Kriterleri yerine getirildikten sonra ilgili ülkelerle istikrar ve ortaklık anlaşmasının imzalanması, Batı Balkan ülkeleri ile Avrupa Birliği arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi, ekonomik ve mali yardımların artırılması, sosyal ve siyasal alanda yaşanacak gelişmelerin finanse edilmesi, işbirliği ve diyalogun geliştirilmesidir (Mujezinoviç, 2007: 67-84, Kaya vd, 2013: 129-134).

3. AVRUPA BİRLİĞİ İSTİKRAR VE ORTAKLIK SÜRECİ ÇERÇEVESİNDE BATI BALKAN DEVLETLERİ

Yugoslavya'nın dağılmasının ardından bu bölgede kanlı çatışmalar başladı. Bu karmaşaya son vermek için AB 1999 yılında, aralarında Bosna Hersek'in de olduğu Balkanlardaki beş ülke için yeni bir İstikrar ve Ortaklık Süreci teklif etti. Bu kapsamda CARDS programı ile bölgeye ekonomik yardım yapıldı. 2004 yılında Zagreb'te yapılan AB Zirvesi'nde AB'nin Balkanlara yönelik politikasının temelini oluşturan İstikrar ve Ortaklık Süreci başlatılmış oldu. İstikrar ve Ortaklık Süreci'nin amacı Birlik ile ilişkileri daha kuvvetli bir hale getirirken aynı zamanda Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası ilk defa sıcak savaş tehdidi yaratan bölgesinde istikrarın sağlanmasıydı. Sürecin en önemli aracı taraflarla imzalanan İstikrar ve Ortaklık Antlaşmaları'ydı. Bu sayede bölgede demokrasi, hukukun üstünlüğü gibi temel evrensel değerler yerleştirilecek, barış sağlanacak ve bölge istikrara kavuşacaktı. Ancak sonun beklendiği gibi olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bu bölümde İstikrar ve Ortaklık Sürecine dâhil edilen; Bosna Hersek, Kosova, Karadağ, Arnavutluk, Sırbistan ve Makedonya devletleri incelenecektir.

3.1. Bosna Hersek

Türkiye Cumhuriyeti Saraybosna Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği'nin hazırladığı 2013 yılı Bosna Hersek raporuna göre; Bosna Hersek'in yüzölçümü 51.197km² olup ülke nüfusu yaklaşık 4.500.000 civarındadır. Ülkede kullanılan diller Boşnakça, Sırpça ve Hırvatçadır. Halkın %40'ı Müslüman, %3'ü Ortodoks, %15'i Katolik, %4'ü Protestan ve %10'u diğer dinlere mensuptur. Ülkedeki etnik yapıyı ise %48 Boşnak, %37 Sırp, %14.3 Hırvat ve %0.6 diğer milletler oluşturmaktadır (TC Saraybosna Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2013).

Bosna Hersek, %70'e yakın kısmı dağlık araziden oluşan küçük bir Balkan ülkesidir. Komşuları Hırvatistan (932km. sınır), Karadağ (215km. sınır), ve Sırbistan'dır (312 km. sınır). Ülkede para birimi olarak Konvertible Mark kullanılmaktadır. En önemli ticari ortakları Hırvatistan, Almanya, Sırbistan, İtalya, Slovenya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Türkiye ve Rusya Federasyonu'dur (Arman ve Mandacı, 2015: 181).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içindeki Macarların ayrıcalıklı konumlarından ve bölgeyi Macarlaştırma girişimlerinden oldukça rahatsızdılar. Bütün bunlar üzerine Ortodoks ve Katolik Slavlar, ortak bir güney Slav devleti (Yugoslavya) ideali etrafında toplanmak zorunda kaldılar (Keskin ve Aydın, 2015: 184-185).

Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a saldırmasıyla başlayan Birinci Dünya Savaşı esnasında Sırp, Hırvat ve Slovenler arasında başlayan dayanışma Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının kurulmasıyla birlikte sallanmaya başlamıştır. Tarafların düşünce ve talepleri farklılaşmaya başlayıp artık ortak bir amaçları kalmamış, her federe birim kendi bağımsızlık mücadelesinin peşinden gitmiştir (Demir, 2013).

Hırvatlar yüzyıllardır hakim oldukları coğrafyada, siyasal anlamda özerk kalmak istemişlerdir. Sırlar ise dinsel ayrıcalıklardan bağımsız, gerçek bir Slav devleti idealini savunmuşlardır (Keskin ve Aydın, 2014: 185-186). Bosnalı Müslümanlar Sırların gözünde birer hain olarak yer edinmiştir (Bozkurt, 2010: 56). Hırvatlar ve Sırlar arasındaki mücadele şiddetlenince, 1929 yılında Kral Karajordjevic bütün bu olaylara aldırış etmeden Yugoslavya krallığının kurulduğunu ilan etti. Yugoslavya Krallığı döneminde de Osmanlı Devletinin millet sistemi uygulanmaya devam edildi. Tüm taraflar kendi dini inançlarında serbest bırakılmış, şeriat kuralları uyarınca yürütmelerine karışılmamıştır. Bu dönem boyunca Boşnaklar, Hırvat ile Sırp siyasal ideallerinin arasında kalmış taraf olmaya zorlanmışlardır (Keskin ve Aydın, 2014: 185-186).

II. Dünya Savaşı'nın dışında kalmaya çalışan Yugoslavya Krallığı 1941 yılında uğradığı Alman işgali üzerine istemeden de olsa savaşa dâhil olmuştur (Bozkurt, 2010). Bu durumu Hırvatlar Yugoslavya Krallığı'ndan ayrılıp kendi devletlerini kurmak için bir fırsat olarak değerlendirmiş ve faşist Ante Pavelić liderliğinde harekete geçmişlerdir (Şafak, 2010).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Bosna-Hersek, Hırvatlar ile Sırlar arasında, federal Yugoslavya'nın federe birimlerinden biri haline gelmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Yugoslav federasyonunun reforme edilmesi ile ilgili tartışmalar sırasında Bosnalı Müslüman liderlerin tutumu farklı olmuştur. Bosnalı liderler 1980'lerde Komünist Parti'nin ve de federatif sistemin reforme

edilmesi sürecinde daha üniter bir sistemi savunan Sırbistan delegeleriyle dayanışma göstermişlerdir (Keskin ve Aydın, 2014: 186-187).

Yugoslavya'da Hırvatistan ve Slovenya GSMH'ye en önemli katkı sağlayan zengin cumhuriyetlerdi. Yugoslavya Krallığı'nı ekonomik olarak bu iki cumhuriyet ayakta tutuyordu. Hırvatistan ve Slovenya bu durumdan oldukça rahatsızdı, Yugoslavya Krallığı'nı omuzlarında bir yük olarak görüyorlar ve eskiden olduğu gibi federasyonun fakir üyeleri tarafından sömürülmeye razı olmayacaklarını hissettiriyorlardı (Azarkan, 2011).

Bağımsız olmak için harekete geçen Slovenya ve Hırvatistan'ın kısa süre içinde bağımsızlıklarını ilan etmesinin ardından Bosna-Hersek Cumhuriyeti için bir ikilem ortaya çıkmıştı. Ya Yugoslavya Federasyonu'nun içinde kalınacak, ya da diğer iki ülke gibi tek taraflı bağımsızlık ilan edilecekti. Bu aşamada devlet başkanı Aliya İzzetbegović net bir tavır ortaya koymuştur: *“Bosna-Hersek, parçalanmış bir Yugoslavya'nın içinde kalmayı, Büyük Sırbistan Projesi'nin ağırlığının altında ezilmemek için reddedecektir.”* sözü aklından geçenleri gayet net açıklamaktadır (Sağsak, 2013: 98). Bunun üzerine Yugoslav Ordusu (JNA) Slovenya ve Hırvatistan da kontrolü tekrar ele almak için harekete geçmiştir (Arman ve Mandacı 2015: 187). Oluşan bu ortamda İzzetbegović bağımsızlık ilanı için kararsız kalmıştır. Bunun üzerine Bosna Parlamentosu'nda AT'nun talebi üzerine referandum düzenlendi; Sırlar bu referandumu boykot ettiler, ancak tüm olanlara rağmen Müslüman ve Hırvatların %97'si bağımsızlık için oy verdi (Bozkurt, 2010: 84). Böylece referandumda Bosnalı Sırların karşı oylarına rağmen bağımsızlık kararı alınmıştır (Aral, 1998).

Alınan bağımsızlık kararıyla birlikte Cumhuriyet'in resmi adından “sosyalist” terimi çıkarılmıştır (Tuiçakademi, 2011). Bu durum üzerine İzzetbegović, Bosna Hersek'in bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu gelişme, çatışmanın gidişatını değiştirmiş ayrıca Sırp ve Hırvatları harekete geçiren önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur (Keskin ve Adın, 2015: 187). Bağımsızlık kararına en büyük tepkiyi Bosnalı Sırlar ve Sırbistan göstermiştir. Bağımsızlığa karşı ilk hareket ise Federal Ordu birliklerinin Bosna-Hersek sınırına yığınak yapması şeklinde olmuştur (Sağsak, 2013: 98).

Bosna Hersek'in bağımsız olmasından Bosnalı Sırlar da rahatsız olmuşlar ve bu bağımsızlık kararını tanımayarak Bosna'da bir Sırp Cumhuriyeti

kurduklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Sırbistan'dan askeri destek almışlardır. Ayrıca kendi bölgelerinde bulunan Müslüman (Boşnaklar) ve Katoliklerin (Hırvatlar) bu bölgeyi terk etmelerini sağlamak amacıyla insanlık dışı uygulamalara yönelmişlerdir. Böylelikle Bosna-Hersek'te iç savaşa giden yol iyice açılmıştır. Bosna'da iç savaşa giden yolun bu denli hızlı açılmasında Bosna'nın coğrafi konumu da önemli bir rol oynamıştır. Öncelikle Bosna, Adriyatik kıyıların kontrol edecek anahtar konuma sahiptir. Bunun yanında silah fabrikalarının çoğunluğunun bu bölgede bulunması, Bosna'yı Ordu ve de Miloseviç'in gözünde vazgeçilmez kılmaktadır (Uygun, 1998 ve Sağsak, 2013: 99-100).

Sırlar daima Boşnakları, Büyük Sırbistan hayalinin önünde tarihi bir engel olarak görmüş; ayrıca Osmanlı hakimiyetinden sonra Müslümanlığı seçmeleri nedeniyle Boşnakları daima "hain" olarak nitelendirmişlerdir. Sırların Boşnaklara karşı başlattığı eylemler sadece buradaki insanları yok etmeye yönelik değil, insanların kültürel değerlerini, yaşadıkları kentleri ve yaşam biçimlerini ortadan kaldırmaya yöneliktir (Karasu, 2008: 56). Boşnaklar, Sırların kitlesel katliamlarına maruz kalmışlardır (Bozkurt, 2010: 2). Boşnakların bu denli zor durumda kalmalarının temel nedeni Sırlar ve Hırvatlar gibi tarihi bir devlet idealine ve bunun gerektirdiği ideolojik temele sahip olmamaları ve bu nedenle gerekli askeri hazırlığı yapmamış olmalarına bağlanabilir (Karasu, 2008: 56).

Bosna-Hersek Hükümetinin bağımsızlık kararının önce AT (AB) ve müteakiben 07 Nisan 1992 günü ABD tarafından resmen tanınması üzerine referandumu boykot eden Bosnalı Sırlar, aynı gün Saraybosna'yı kuşatarak şehri top ateşine tutmuşlar ve bir caminin bombalanması ile üç buçuk yıl sürecek savaşı başlatmışlardır. Savaşın tarafların hedefleri incelendiğinde (Sağsak, 2013:100).;

Boşnakların hedefleri:

- Uzun vadede, Bosna-Hersek'in 1992 yılında uluslararası kamuoyunca tanınmış olan sınırlarını muhafaza ederek, çok toplumlu, bağımsız, demokratik ve üniter bir devlet yapısını sürdürmek;

- Kısa vadede, Saraybosna'yı başkent olarak muhafaza etmek, dış desteği daha çok artırmak, Saraybosna ve Mostar'ın kontrolünü tamamen ele geçirmek, Adriyatik Denizi'ne ve Sava Nehri'ne ulaşmak,

Bosnalı Sırların Hedefleri:

- Uzun vadede, Sırbistan ile birleşerek Büyük Sırbistan idealini gerçekleştirmek;

- Kısa/orta vadede, Bosnalı Sırp'ların oturdukları bölgede Bosna Sırp Cumhuriyetini kurmak, Bosna-Hersek'te Bosnalı Sırp'ların çoğunluk teşkil ettiği bölgeler oluşturmak bu bölgeleri birbirine, Karajina Sırp bölgesine ve Sırbistan'a fiziken irtibatlandırmak, Adriyatik denizine ulaşmak, azami oranda toprak elde etmek ve Saraybosna'nın kontrolünü ele geçirmek,

Bosnalı Hırvatların Hedefleri:

- Uzun vadede, Hırvatistan'la birleşerek büyük Hırvatistan idealini gerçekleştirmek;

- Kısa/orta vadede, Bosna Hırvatlarının yaşadıkları bölgelerde bağımsız Bosna Hırvat Cumhuriyeti'ni (Hersek-Bosna Cumhuriyeti) kurmak, Mostar'ın kontrolünü tamamen ele geçirmek, Adriyatik Denizi'ne ulaşan yolları kontrol altına almak ve azami oranda toprak ele geçirmek olduğu görülmektedir

Bağımsızlık sonrasında Bosna içindeki üç etnik grup birbiriyle çatışmaya başlamıştır. JNA'dan devşirilen subaylar ve Sırp milisler kısa sürede Bosna'nın Doğu kısmını kontrolleri altına almış, Hırvat ve Boşnakları Birleşmiş Milletler'in güvenli bölge ilan ettiği dar alana sıkıştırmayı başarmışlardır. Bosnalı Hırvatlar ise anavatan Hırvatistan'ın desteğini alarak kontrollerine aldıkları yerlerdeki Müslüman ve Sırp'ları katledip kaçırmaya zorlamışlardır. Boşnaklar ise tam ortada sıkışıp kalmış, dış dünyadan gelebilecek yardımdan başka çareleri kalmamıştır (Aydın ve Keskin, 2014: 188).

Savaşı durdurmak için Birleşmiş Milletler, AGİT ve Avrupa Topluluğu harekete geçmiş ancak savaşı durdurmak ve Bosna Hersek krizini bir çözüme kavuşturmak için ciddi ve etkili tedbirler içeren kararlar alamamışlardır. Batı Avrupa Birliği (BAB) ve özellikle NATO gibi yaptırım gücü olan uluslararası kuruluşlardan yararlanma imkânları da yeterince değerlendirilememiştir (Yapıcı, 2006). AT, Yugoslavya bunalımının ilk aşamasında kararsız bir tutum sergileyip, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü desteklediğini açıklamıştır. AT, krizin bu aşamasında bir yandan gözlemci göndererek durumu kontrol etmeye, öte yandan savaşı taraflar arasında arabuluculuk yapmaya özen göstermiştir. AT'nun önerisi üzerine savaşı taraflar 1991'de Lahey Barış Konferansı'nda bir araya

getirilmiştir. Konferanstan olumlu bir sonuç alınamaması üzerine AT diplomatik çabalara ek ekonomik yaptırımlarda uygulama kararı almıştır. Başlarda kararı Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünden yana olan AT'nun zamanla bu tutumu değiştirmeye başlamış ve 15 Ocak 1992'de Slovenya ve Hırvatistan'ı tanıyarak, reel politik gelişmelerinde etkisiyle bağımsızlık ilan eden cumhuriyetleri tanımaya başlamıştır (Sağsak, 2013: 101-108).

Bu arada 1992 Nisan ayından itibaren Bosna Hersek'te çıkan iç savaş şiddetlenmiştir. Bunun üzerine sorunu şimdiye kadar görmemezlikten gelen Uluslararası Kuruluşlar Bosna Hersek sorununa çözüm yolları aramaya başladılar. Fransa, askeri güçle müdahale seçeneğini ortaya atmıştır. BAB üyelerinin bölgeye barış gücü göndermesi çağrısında bulunmuştur. Ancak bu öneri diğer üyeler tarafından kabul görmemiştir. AT üyesi ülkeler arasında da Barış Gücü oluşturulması konusunda görüş birliği sağlanamayınca krize Avrupa Topluluğu'nun müdahalesi seçeneği de ortadan kalkmıştır. Bu durum AT'nin siyasal itibarını olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı zamanda AT'nin Balkanlar konusunda uzun vadeli bir stratejisinin bulunmadığını da gözler önüne sermiştir.

Yugoslavya'da iç savaşın giderek şiddetlenmesi üzerine bu defa Birleşmiş Milletler devreye girerek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 713 sayılı kararı ile 1991 yılında Yugoslavya Federe Devletlerine silah ambargosu koymuştur (Emiroğlu, 2006). Güvenlik Konseyi'nin aldığı silah ambargosu kararı aslında Boşnak ve Hırvatlardan ziyade Sırpların işine yaramıştır. Silah ambargosu, çatışmaların başlamasının ardından Boşnak ve Hırvatların silahlanmasını önlemiş; ancak Sırp güçleri üzerinde böyle bir etkisi olmamıştır (Arı ve Pirinççi 2011: 6-7). Aynı zamanda Barışı Koruma Kuvveti oluşturup Yugoslavya'ya gönderilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca krizin çözülmesine ilişkin Vance-Owen Barış Planı, Güvenli Bölgeler Planı ve Owen-Stoltenberg Planı gibi uluslararası planlar oluşturulmuştur. Tüm bunlara rağmen Bosna Hersek'te Avrupa Topluluğu ve Birleşmiş Milletler'in girişimiyle ilan edilen ateşkeslerin hiçbiri kalıcı olmamıştır (Sağsak, 2013: 101-108).

ABD, Boşnak ve Bosnalı Hırvatları politik baskı ile ateşkese zorlamıştır. Sırp ve Hırvat milislerin yaptığı kıyımlar televizyon ekranlarına yansımışken ABD'de Clinton hükümeti Balkanların ortasında İran'ın da dâhil olduğu yeni bir Afganistan yaratılmasına izin vermek istememiştir. Bu yüzden bazı girişimlere başlamıştır. Türkiye'nin de yardımıyla ABD, Hırvat ve Boşnakları ortak düşman

olarak gördükleri Sırlara karşı birleştirmeyi başarmıştır. 1994'te Washington'da imzalanan bir antlaşma ile Hırvatlar ve Boşnaklar birleşmiş, çok geçmeden de savunma pozisyonundan saldırı konumuna geçmeyi başarmışlardır. Bu dönemde Yugoslavya'ya yönelik silah ambargosu sürerken, Batılılar, Hırvatistan'ın üstü örtülü silahlanmasına ve Bosna'daki Hırvatları silahlandırmalarına göz yummuştur (Aydın ve Keskin 2014: 188-189).

1994 yılında Bosna'daki savaşın seyri tamamen değişmiştir. Bosna'da Hırvat Boşnak kuvvetler Sırları geriye dönmeye zorlamayı başarmıştır. Hırvatlar, Bosna'nın bu durumunu fırsat bilerek mümkün olduğunca geniş toprakları kontrol etmek istediğinden, Sırların yoğun olduğu bölgeleri ele geçirip burada yaşayanları göçe zorlamaya başlamışlardır. Bosna Sırlarının bu durumu Sırbistan'da büyük bir tepki yaratmıştır. Sırbistan'ın Bosna'daki soydaşlarının yanında savaşa katılacağını öngören ABD, Hırvat ve Boşnaklardan taarruzlarını durdurmalarını talep etmiştir. Ardından 1995 yılının ortasında Bosna'daki Hırvatları temsilen Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tudjman, Bosna'daki Sırları temsilen Sırbistan Başkanı Slobodan Miloseviç ve Boşnakları temsilen Alija İzzetbegovic Dayton'da, bugünkü Bosna Hersek devletinin siyasal temellerini atan Dayton Antlaşması'nı parafé etmişler, daha sonra antlaşma Paris'te resmi olarak imzalanmıştır (Yenigün ve Hacıoğlu, 2004).

Dayton Antlaşmasında alınan kararlar şu şekildedir (Özlem, 2012);

- Bosna-Hersek bağımsız bir devlet olarak tanınmaktadır.
- Bosna-Hersek Devleti, içinde Bosna ve Hırvat Federasyonu'yla bir Sırp Cumhuriyeti'ni içermektedir.
- Toprakların %51'i federasyona, %49'u ise Sırp Cumhuriyeti'ne aittir.
- Saraybosna bir merkezî hükümet, millî meclis, başkanlık sistemi ve anayasal mahkemeye sahip birleşik bir yapıda kalacaktır.
- Başkan ve meclis demokratik yollardan seçilecektir.
- Kolektif başkanlık sistemi birer Boşnak, Hırvat ve Sırp üyenin katılımıyla gerçekleştirilecektir.

Dayton Barış Antlaşması sonrası sırasıyla; NATO liderliğindeki Barışı Uygulama Gücü (IFOR), NATO liderliğindeki İstikrar Kuvveti (SFOR) ve Avrupa Birliği liderliğindeki Avrupa Birliği Gücü (EUFOR) bölgede barış ve istikrarın sağlanması yönünde çaba harcamıştır (Sağsak, 2013: 1-2).

Dayton Barış Antlaşması iç sınırları resmi olarak ikiye, gayri resmi olarak ise üçe ayırmıştır. Dayton sistemi, bir yanda on kantona bölünmüş Bosna Hersek Federasyonu'nu, diğer yanda ise Sırp Cumhuriyeti'ni oluşturmuştur. İki federe bölge, zayıf bir merkezi hükümete bağlanmıştır. Bugün Boşnaklar ve Hırvatların ayrılığının da belirginleşmesiyle üç küçük yapılanma görülmektedir; Ülke topraklarının bir kısmı Boşnakların, bir kısmı Bosnalı Sırpaların ve bir kısmı da Bosnalı Hırvatların kontrolündedir (TASAV, 2012: 36-38).

Dayton Antlaşması yetki paylaşımı sistemine dayanan bir federal devletin kurulmasını sağlamıştır. Hırvatlar ve Boşnaklar bir araya gelerek federasyon içinde bir federasyon oluşturmuşlardır. On kantondan oluşan bu federasyon içinde de benzer bir yetki paylaşımı sistemi oluşturulmuştur. Bosna Hersek'in başkenti Saraybosna da bu federasyon içindedir. Bu federasyonun oluşturulmasındaki asıl amaç etnik topluluklarının birbirinin onayı olmaksızın birbirleri aleyhine siyasi bir kararı çoğunluk esasında almalarının önlenmesidir. Bu oluşum ile etnik grupların hiç biri federal hükümetin dışında bırakılmamış, federal devleti oluşturan federe birimlere geniş özerklikler verilmiş, etnik toplulukların çıkarlarına uygun görmedikleri tüm siyasi kararları bloke edebilmelerine imkân sağlanmış (Aydın ve Keskin, 2014: 189).

Eşitlik ve adalet adına söz konusu etnik unsurlara veto hakkı tanınmıştır. Veto Hakkı Bosna Hersek'te yapılması gereken reformların gerçekleştirilmesini neredeyse imkânsız kılmaktadır. Bu, AB üyelik kriterleri açısından istediği yönetim değişimlerinin yapılamaması anlamına da gelmektedir. Tanınan bu veto yetkisi, merkezi hükümeti işlevsizleştirmekte, ülkede yasa yapılmasını imkânsızlaştırmakta ve en çok da ülkenin yönetsel olarak da bölündüğünü göstermektedir. Aslında, savaşın netleştirdiği etnik ayrılığın sınırlarını Dayton Antlaşması meşrulaştırmıştır (TASAV, 2012: 36-38).

Merkezi hükümeti güçlendirme çağrısı yapan AB'nin Bosnalı Sırpalara ve Bosnalı Hırvatlara (çifte vatandaşlık vesilesiyle), Hırvatistan ve Sırbistan üzerinden verdiği serbest dolaşım hakkı, AB üyeliği hedefini Hırvatlar ve Sırpalar

açısından önemsizleştirmiştir. Reformlar sadece Boşnaklar için önem taşır hale gelmiştir. Bu dönemde Bosnalı Sırların stratejisi birlikte yaşamının imkânsız olduğunun anlaşılması ve Bosna Hersek'ten ayrılmak iken, Bosnalı Hırvatların stratejisi Hırvatların yaşadığı bölgeleri ayrı bir federe birim haline getirmektir. Boşnakların stratejisi ise; ülkenin bölünmesini engelleyip Dayton Antlaşmasının revize edilmesini sağlamaktır. Bosna Hersek Sırların uzlaşmaya yanaşmaması ve süreci zorlaştırması nedeniyle AB ve NATO üyeliği konusunda ilerleme sağlayamamaktadır, çünkü ülkede hiçbir konuda reform yapılamamaktadır. Dayton Anlaşması, sorunların kaynağıyla tam anlamıyla örtüşmeyen bir çözüm modeli sunmasından dolayı başarısız olmuştur (TASAV, 2012: 36-38).

Dayton Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından AB'nin Batı Balkanlar'a yönelik ortak politikasının başlangıcı olan ve sonraki yıllarda bu politikanın temelini oluşturan "Bölgesel Yaklaşım" adlı yeni bir politika, 26 Şubat 1996 tarihinde kabul edilmiştir. AB'nin bu girişiminin temel amacı, Batı Balkan ülkelerinin AB'ye karşı duydukları güvensizliği ortadan kaldırmak ve ABD'nin Avrupa'nın bu bölgesindeki hâkimiyetini sonlandırmak olduğu söylenebilir. Bu durumun özellikle Bosna Hersek açısından geçerli olduğunu söylemek mümkündür (Mujezinoviç, 2007).

Soğuk Savaş sonrasında siyasi istikrarsızlık yaşayan Balkanlarda Dayton Antlaşması ile tesis edilen barış pamuk ipliğine bağlı olmaktan kurtulamamıştır. Bölgede siyasi istikrar günümüzde ancak silahların gölgesinde sürdürülmektedir. Bununla birlikte Avrupa Birliği'nin bölgenin geleceğinin şekillenmesinde önemli olduğu kuşkusuzdur (Çomak ve Ülger, 2011).

Bosna Hersek, Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetler arasında etnik yapısı en karmaşık olan cumhuriyettir. 1990 yılında ülkede yapılan çok partili seçimlerde, Müslümanların kurmuş olduğu "Demokratik Eylem Partisi" çoğunluğun oyunu almış, partinin başkanı Alija İzzetbegovic Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Seçim sonuçları ülkedeki bölünmeyi yansıtır nitelikte olmuştur. Bu seçimde Müslümanlar %36, Sırlar %30, Hırvatlar ise %18 oy almıştır. Bu oran Müslümanların tek başına iktidar olmasına yetmemiş, ülkenin başına milliyetçi partilerden oluşan üçlü bir koalisyon geçmiştir (Arap, 2015).

Dört yıl süren bu kanlı savaş ancak uluslararası güçlerin gecikmeli de olsa devreye girmesiyle sonuçlanmıştır. Dayton Antlaşmasıyla birlikte Bosna Hersek

devleti Sırp Cumhuriyeti ve Bosna Hersek Federasyonu olmak üzere iki ayrı devlete bölünmüştür (Tuicakademi, 2011).

Türkiye 9 Şubat 1992’de, AB ve diğer devletler 6 Nisan 1992’de, 7 Nisan 1992’de ise ABD, Bosna Hersek Cumhuriyeti’ni tanımışlardır. Bosna Hersek’te Hırvatistan ve Slovenya ile birlikte 22 Mayıs 1992 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda yapılan oylama sonucu üyeliğe kabul edilmiştir (Sağsak, 2013: 99).

Yugoslavya’nın dağılma sürecinde Bosna Hersek, Avrupa Birliği tarafından yeteri kadar destek görmemiştir. Savaş sonrası ülkenin kalkındırılması noktasında ise Avrupa Birliği çeşitli mali yardımlarda bulunmuştur. 1999 yılı itibariyle Amerika Birleşik Devletleri’nin ilgili birimlerinin Bosna Hersek topraklarından çekilmesi ile birlikte, Avrupa Birliği daha çok insiyatif almaya başlamıştır. Avrupa Birliği İşbirliği ve Ortaklık Süreci çerçevesinde Birlik, Bosna Hersek’e bir yol haritası çizmiştir. Bu yol haritası kapsamında yükümlülüklerini 2003 yılında yerine getiren Bosna Hersek, Avrupa Birliği ile müzakerelere 21 Kasım 2005 tarihinde başlamıştır (Gedik ve Köküsarı, 2014).

Müzakere süreci içerisinde Avrupa Birliği tarafından talep edilen polis reformunun Bosna Hersek tarafından yerine getirilememesinin sonucu olarak süreç 2008 yılında sekteye uğramıştır. 2009 yılında adı geçen reformun gerçekleştirilmesi ile birlikte süreç tekrar işlemeye başlamıştır (Türbedar, 2008: 69-88).

AB ve Bosna Hersek arasında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması 16 Haziran 2008’de imzalanmıştır. İmzalanan antlaşmada Bosna Hersek’in ulaşması gereken hedefler şöyle sıralanmıştır:

- Bosna Hersek’te demokrasinin ve hukukun üstünlüğünü güçlendirecek gayretleri desteklemek,
- Bosna Hersek’te siyasi, ekonomik ve kurumsal istikrara katkı sağlamak,
- AB ile Bosna Hersek’in siyasi işbirliğinin yakınlaşmasını geliştirmek maksadı ile siyasi diyalog çerçevesi oluşturmak,
- Bosna Hersek’te yasal düzenlemeleri Birlik müktesebatına yakınlaştırmak,

- Pazar ekonomisine geçiş gayretlerini desteklemek,
- Topluluk ile Bosna Hersek'in kademeli olarak oluşturacakları serbest ticaret alanının oluşumunu sağlamak

Yukarıda belirlenen hedeflere ulaşmak için geçici bir komite oluşturulmuş, hedeflere ulaşmak için ise altı yıllık bir geçiş süresi belirlenmiştir. Bu hedeflere daha kolay ulaşabilmek için AB bölgeye 2007'den itibaren "Geçiş Yardımı ve Kurumsal Yapılanma" ve "Sınır Ötesi İşbirliği" adı altında katılım öncesi yardımlar da bulunmuştur. Bu sürede, öncelik, AB iç pazarı uyumunun sağlanması idi. 15 Aralık 2010 yılında Bosna Hersek devletine serbest dolaşım hakkı tanınmıştır (Keskin ve Aydın, 2014: 197).

3.2. Karadağ

Karadağ Cumhuriyeti, Güney Doğu Avrupa'da, Batı Balkanlar içerisinde yer almaktadır. Balkan yarımadasının en küçük ülkesi aynı zamanda dünyanın en genç ikinci devletidir. Bu devlet I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya siyasi haritasından silinmiş, Tito Yugoslavya'sında yeniden var olmuştur (Sarışağı, 2011). Batısında Hırvatistan, doğusunda Kosova, kuzeybatısında Bosna Hersek, kuzeydoğusunda Sırbistan, güneydoğusunda Arnavutluk, güney batısında Adriyatik Denizi yer almaktadır (Karadağ Ülke Raporu, 2011).

Karadağ, Balkanlarda 14.026 km²lik yüzölçümü ve yaklaşık 684.736 milyon nüfusu olan bir ülkedir. Başkenti Podgorica'dır, aynı zamanda en büyük şehri de burasıdır. Karadağ yirmi bir şehirden oluşmaktadır. Karadağ'a bağlı olan özerk Sancak bölgesinde ise altı şehir bulunmaktadır (T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi, 2010).

Nüfusun %45'ni Karadağlılar, %29'unu Sırp, %9'unu Boşnaklar, %5'ini Arnavutlar, geriye kalan %12'sini de Müslümanlar, Hırvatlar, Romanlar oluşturmaktadır. Karadağ'da konuşulan dillerin %63,6'sını Sırpça, %22'sini resmi dil olan Karadağca, %5,5'ini Boşnakça, %5,3'ünü Arnavutça ve geriye kalan %3,7'sini belirlenemeyen diller oluşturmaktadır. Dini açıdan nüfusun %74,2'sini Ortodokslar, %17,7'sini Müslümanlar, %3,5'ini Katolikler, %0,6'sını diğer dinlere mensup olanlar, %1'ini ateistler ve %3'ünü dini inançları belirlenememiş olanlar oluşturmaktadır (Ekinci, 2014: 13).

Karadağ'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler; Sırbistan, İtalya, Yunanistan, Slovenya, Bosna Hersek, Macaristan, Hırvatistan, Arnavutluk, İsviçre ve Rusya'dır. İthalat yaptığı başlıca ülkeler ise; Almanya, İtalya, Sırbistan, Hollanda, Yunanistan, Slovenya, İsviçre, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Çin, Hırvatistan ve Bosna Hersek'tir (Sarısacılı, 2011). Karadağ'ın yönetim şekli parlamenter demokrasidir. Para birimi 2002 yılından itibaren Euro'dur. Ekonomisinin en önemli sektörü hizmetlerdir (Ekinci, 2014).

Günümüz Karadağ topraklarında M.Ö. 3.ve 4. yüzyıllarda İilir devleti yer alıyordu. Bu devlet 6. yüzyılda "Dalmacija" ve "Panonija" olarak ikiye ayrıldı, günümüzdeki Karadağ toprakları Dalmacija bölgesi içerisinde yer alıyordu. Bu dönemde kurulan şehirlerden biri olan Duklja adlı şehir Karadağ tarihinin miladıdır denebilir. Bu şehir 9. Yüzyılda özerkliğini kazanıp aynı dönemin diğer yarısında Bizans İmparatorluğu'na bağlı bir beylik haline bürünmüştür. 1042 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan koparak bağımsızlığını kazanmıştır ve böylece Karadağ'ın tarihi başlamıştır (Sarısacılı, 2011).

12. Yüzyılda Karadağ Sırbistan hâkimiyeti altına girmiş, bu durum 1360'lı yıllarda yeniden bağımsızlığını kazanmasıyla son bulmuştur. Özellikle Kosova Savaşının ardından Sırbistan ile olan bütün bağlarını koparmıştır. Karadağ Kosova savaşından sonra Venedik ve Osmanlı Devleti arasında sıkışıp kalmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2011).

1471 yılında Osmanlı egemenliğini de kabul edip iki vasallı (Osmanlı ve Venedik) bir ülke konumuna gelmiştir. Ardından Fatih Sultan Mehmed zamanında tamamen Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek Osmanlı İmparatorluğuna katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu küçük devleti getirisi az olduğu için iç idarede kendi haline bırakmıştır. Karadağ Osmanlı hâkimiyetine girişinden itibaren birçok isyana sebep olmuştur (Özer, 2010).

1711 yılında Venedik'le olan ilişkilerini askıya alıp Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile olan bağlarını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Karadağ, Osmanlı Devleti ile ciddi çatışmalar yaşamıştır. 1856 yılında Paris Konferansının katılımcılarına Karadağ'ın bağımsızlığını tanımaları için nota göndermiş ancak bu isteği kabul görmemiştir. Yunanistan'dan sonra Osmanlı idaresini kabul etmeyen ikinci Balkan ülkesidir. 1878 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılmış, aynı yıl Berlin Kongresinde bağımsızlığını kazanmıştır.

Karadağ 1916 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgale uğramıştır. Aynı zamanda 1918’de Fransız, İtalyan, Amerikan, İngiliz ve Sırp güçleri tarafından işgale uğramış ve bütün bu olanlardan sonra Sırbistan ile birleşme kararı almıştır. Bu kararı almasının ardında yatan asıl gerçek ise yeni kurulacak olan Sırp, Sloven ve Hırvat Krallığı’na Sırbistan vasıtasıyla dâhil olabilmektir. Bu amacına 30 Kasım 1918’de ulaşmıştır, bu tarihten sonra Karadağ resmen Sırp, Sloven ve Hırvat Krallığı’na dâhil olmuştur. Bu üç yapı içinde hem devlet hem de ulus olarak varlığını yitiren tek devlet Karadağ’dır (Ateş, 1986).

Sırp, Sloven ve Hırvat Krallığı 1929’da Yugoslavya adını aldı. Yugoslavya içerisinde Karadağ bir devlet olarak yer almadı, sadece idari anlamda Zeta bölgesi olarak tanımlandı, 1946 yılında diğer federe devletlerle eşit statüye sahip olabildi. Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte Sırbistan, Karadağ’ı yanında tutmak istedi ve 2003 yılında esnek yapılı bir Sırbistan-Karadağ federasyon çatısı altında birleşti. 2006 yılında yapılan referandum sonucuna göre bağımsızlık kararı aldı ve Sırbistan’dan ayrıldı. Ardından 3 Haziran 2006’da Karadağ Parlamentosu bağımsızlığını ilan etti (Şahin, 2013).

Karadağ’ın ulus devlet kurma sürecini diğer devletlerden daha geç tamamlaması nedeniyle AB ile olan ilişkiler diğer Batı Balkan devletlerine kıyasla daha geç başlamıştır. AB, Karadağ ile ilk ilişkilerini Batı Balkanlar için bölgesel çerçeveyi belirleyen İstikrar ve Ortaklık süreci aracılığıyla Temmuz 2001’de kurmuştur. 2005’te İstikrar ve Ortaklık süreci müzakereleri başlatılmış, fakat Sırbistan’ın Lahey Uluslararası Ceza Mahkemesi ile işbirliği yapmamasından dolayı SAP müzakereleri kesilmiştir.

Avrupa Konseyi, Karadağ’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra 2006’da İstikrar ve Ortaklık Sürecinin yeniden başlatılması kararını aldı. Böylece 2006 yılında SAP-Karadağ müzakereleri başladı. Karadağ gibi küçük ülkeler için AB ile bütünleşme iç dinamiklerin gelişimi için oldukça önemli bir araçtır. AB diğer Batı Balkan ülkelerinde olduğu gibi Karadağ için de CARDS yardım fonlarını kullanmaktadır. Karadağ 15 Aralık 2008’de AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. 2010 yılında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması (SAA) yürürlüğe girmiştir. 17 Aralıkta Karadağ’a resmi adaylık statüsü verilmiş ve 29 Haziran 2012’de katılım müzakereleri başlatılmıştır. Temmuz 2014 itibarıyla on iki müzakere başlığı açılmış, iki tanesi başarıyla kapatılmıştır (Karadağ Ülke Raporu, 2011).

3.3. Kosova

Kosova Balkanlarda 10.887km²lik yüz ölçümü ve yaklaşık iki milyon civarında nüfusu olan bir Balkan ülkesidir. Kuzeybatısında Karadağ, kuzey ve doğusunda Sırbistan, güneyinde Makedonya ve güneybatısında Arnavutluk yer alır. Resmi diller Arnavutça ve Sırpçadır. Türkçe, Boşnakça ve Romancada kullanılan diğer dillerdir.

Halkın %85-90'ı Arnavut, % 3- 4'ü Sırp, % 3- 4'ü Türk ve diğer halklara mensuptur. Kosova Cumhuriyeti Parlamenter temsili demokrasi ile yönetilir. Başkenti Priştina'dır. Ülkedeki etnik gruplar Arnavut (1,596,440) Sırp (194,190), Karadağlı (20,365), Türk (10,885), Boşnak (66,189), ve Roman (45,745)'dir. 2002'den itibaren Euro ülke içerisinde geçerli olan resmi para birimidir (Kosova Ülke Raporu, 2012).

Kosova, yetersiz sermaye birikimi, yabancı sermaye yatırımlarının eksikliği, kalifiye iş gücü eksikliği, kalifiye işgücü sorunu ve altyapı sorunları gibi problemleri nedeniyle Avrupa'nın ekonomik açıdan en geri kalmış bölgesidir.

Kosova, hem Sırp'ların hem de Arnavutların üzerinde hak iddia ettiği bir bölge konumundaydı. Her iki ulusta bu bölgenin yerli halkının kendisi olduğunu iddia etmekteydi. Kosovalı Arnavutlar Kosova'nın yerli halkı olduğunu, Sırp'lar ise 5. ve 6. yüzyıllardan beri bölgede var olduklarını bu yüzden bölgenin Sırp'lar açısından kültürel ve dini bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktaydı. Bu yüzden bölge Arnavut ve Sırp'ların hâkimiyet için üzerinde devamlı çatıştığı bir yer halini almıştır (Savaş, 2001).

Kosova, Kosova Savaşı'na kadar Sırp hâkimiyetindeydi. 1389'da yaşanan Kosova Savaşıyla birlikte Kosova Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir. Fransız Devrimiyle birlikte yayılan milliyetçilik hareketlerinden Balkanlar'daki Slav uluslarda etkilenmiş Osmanlı yönetimine karşı bağımsızlık isteklerini açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Bu durum sonrasında Osmanlı'nın Balkan topraklarında bağımsızlıklarına kavuşan yeni devletler oluşmuştur. Arnavutlar Kosova'nın diğer Balkan devletleri arasında paylaşılmasını istememesi sebebiyle bölgenin Osmanlı İmparatorluğu denetiminde kalmasını savunmuştur. Balkan Savaşları sonrasında ise toplanan 1913 tarihli Londra Konferansı'nda Kosova'nın Sırbistan sınırları içerisinde kalması kararı alınmıştır (Akgün, 2012).

I. Dünya Savaş'ından sonra 1 Aralık 1918'de Slav uluslarının bir araya gelmesiyle Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kuruldu. Kosova'da yeni oluşan bu yapı içerisinde yerini aldı. Krallık yönetimi Kosova'da yaşayan etnik iki gruptan biri olan Arnavutlara kendi dilinde eğitim hakkı tanımayıp onlara ait olan okul ve kültür kurumlarını kapattı. Merkezi yönetimin Arnavut kimliğini tanımayan bu tavrı Arnavutları kızdırdı. Bütün bunların üzerine Sırlardan gördükleri baskıda eklenince Arnavut silahlı grupları Sırp güçleriyle çatışmaya başladılar. Bu silahlı grubun asıl amacı ise Kosova'nın Arnavutluk ile birleşmesi için uluslararası toplumun onayını alabilmektir (Baş, 2009).

II. Dünya Savaşının dışında kalmak isteyen Yugoslavya Almanya'nın saldırısı ile istemeden de olsa savaşa dâhil olmuştur. Almanya, Yugoslavya'nın önemli bir bölümünü işgal etmiş, Kosova'nın denetimini de İtalya'ya bırakmıştır. İtalyan işgali döneminde Arnavutlar, Kosova'nın denetimini İtalya ile işbirliğinin karşılığında ele geçirmişlerdir. Bu dönemde Arnavut milliyetçilerinden oluşan "Ulusal Cephe" adlı hareket Sırları Kosova'dan göçe zorlamak için Mihver devletleri ile işbirliği yapmıştır. Sırlar Kosova'nın Arnavutluk'un eline geçtiği bu döneme "terör dönemi" adını vermiştir. İkinci Dünya savaşı sırasında işgal güçlerine karşı Tito'nun önderliğinde örgütlenen Partizan hareketine katılmayan ve karşısında yer alan tek etnik grup bu dönemde Kosovalı Arnavutlar olmuştur. Çünkü Kosovalı Arnavutlar, Komünistlerin önderliğindeki Partizan hareketini, bir başka Sırp hegemonyasının bölgeye dayatılma girişimi olarak algılamıştır. Partizanların bölgeyi ele geçirmesiyle Kosova tekrar Sırbistan'a bağlanmıştır (Ağır, 2014: 271-272).

1946 Anayasası ile Kosova Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti içerisinde Sırbistan'a bağlı iki özerk bölgeden biri haline gelmiştir. Kosova'nın bağımsız olunca Arnavutluk ile birleşme ihtimaline karşı cumhuriyet statüsü tanınmamıştır. Yugoslavya'da 1963 de yapılan anayasa değişikliğinde Kosova'nın azınlık statüsü korunmuştur. Bunun üzerine Kosovalı Arnavutlar cumhuriyet statüsü verilmesi için ayaklanmaya başlamışlardır. Bu olaylar sonrasında cumhuriyet statüsüne kavuşmasalar da bazı düzenlemelerin yapılmasını sağlamışlardır.

1968 Anayasası ile Kosova Sosyalist Özerk Bölgesi ismini almıştır. Yugoslavya'da 1974 Anayasasının kabulüyle birlikte Kosova'nın özerk statüsünde yapılan iyileştirmeler en iyi seviyeye ulaşmıştır. Bu anayasa ile Kosova kendi

anayasasına, hükümetine, mahkemelerine ve ulusal bankasına sahip olmuştur. Böylece bir devletin sahip olması gereken temel unsurları sağlamıştır. Yeni anayasa ile Kosova'nın diğer altı cumhuriyetten tek farkı federasyondan ayrılma hakkının olmamasıydı. Sırp milliyetçileri ise 1974 Anayasasına karşı çıkmışlar, bu anayasanın getirdiği yeniliklerin Kosova ve Voyvodina'ya egemenlik getirerek Sırbistan'ın ülke bütünlüğüne zarar vereceğini düşünmüşlerdir (Bozkurt, 2010 ve Uzgel, 1992).

Tito'nun ölümüyle birlikte Kosova'lı Arnavutlar cumhuriyet statüsü için kitlesel gösterilere başladılar. 1981 yılında üniversite öğrencilerinin koşulların iyileştirilmesi için yaptığı gösteriler geniş çaplı bir ayaklanmaya dönüştü ve sert bir biçimde bastırıldı. Bu dönemde Kosovalı Sırlar ise Kosovalı Arnavutlar tarafından etnik temizliğe maruz kaldıklarını iddia ediyorlardı. Bunun dışında Sırbistan Bilimler ve Sanatlar Akademisi Kosova'daki Sırlara soykırım yapıldığı yönünde bir memorandum yayınladı. Bu memorandumda Kosova'nın özerk statüsünün kaldırılması, bölgenin Arnavutluk ile olan ilişkisine son verilmesi ve bölge üzerindeki Arnavutluk hâkimiyetinin son bulması talep edilmekteydi. Bu dönemde Miloseviç bu memorandumu kendi politik amaçları için kullanmıştır. Miloseviç'in milliyetçi politikasının ilk uygulama alanı Kosova'dır (Ağır, 2014).

Miloseviç iktidara geldiğinde 1974 Anayasası ile Kosova ve Voyvodina'nın kazandığı hakların Sırbistan'ın diğer cumhuriyetlerle olan ilişkilerinde dezavantajlar yarattığını ileri sürmüştür. 1989'da Sırbistan Anayasası'nda bir değişiklik yaparak Kosova'nın özerk statüsünü kaldırıp Sırbistan'a bağlamıştır. Kosova üzerinde tam denetim sağlayabilmek amacıyla Kosova'da eğitim, sağlık, özyönetim, ekonomi ve kültür gibi alanlarda azınlıkların sahip olduğu haklara son verilmiş, kamuda ve özelde çalışan birçok Arnavut işten çıkarılmıştır (Savaş, 2001).

Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ilanı Arnavutları cesaretlendirmiştir. 22 Eylül 1991'de bağımsız Kosova Cumhuriyetini ilan etmişlerdir. Bu bağımsızlık ilanı, referanduma sunulmuş ve %99,87'lik oranla bağımsızlık ilanı kabul edilmiştir. Sırbistan yönetimi bu referandumun yasa dışı olduğunu iddia ederek tanımamıştır. Uluslararası alanda Kosovalı Arnavutların bağımsızlığını sadece Arnavutlar tanımıştır. 19 Ekim 1991'de bağımsız ve egemen bir devlet olarak Kosova Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Başlarda uluslararası alanda Kosova sorunu Sırbistan içerisinde özerk statü sorunu olarak algılanmış ve önemsenmemiştir.

Ayrıca bu dönemde bölgede sıcak çatışmaların olmaması diğer bir etkidir. Hırvatistan ve Bosna Hersek'te yaşanan sıcak çatışmalar uluslararası toplumun tüm dikkatini buraya yoğunlaştırmasına sebep olmuştur. Ardından Bosna Hersek sorununun çözülmesi ve Kosova'da ki çatışmaların kanlı bir boyut kazanması üzerine uluslararası toplumun dikkati bu bölgeye yönelmiştir (Yalçınkaya, 2009).

1991'de Avrupa Topluluğu Kosovalı Arnavutların durumunu değerlendirmek üzere Badinter Komisyonunu kurmuştur. Komisyonun aldığı kararlar çerçevesinde Kosovalı Arnavutların devlet olarak tanınma isteği reddedilmiştir. Kosovalı Arnavutlar aldıkları bağımsızlık kararının uluslararası toplum tarafından kabul görmediğini 1995 yılında Bosna savaşını sona erdiren Dayton Anlaşmasıyla bir kez daha anlamışlardır. Çünkü yapılan bu antlaşmada kendilerine dair hiçbir ibare yer almamaktadır. Bunun üzerine AB'nin 1996'da Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ni tanıma kararı Kosovalı Arnavutları iyice öfkelenmiştir. Kosovalı Arnavutlar pasif direnişlerine devam ederek kimliklerini ve varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Sırp yönetiminin kuvvet kullanımına direnmek için Kosova Kurtuluş Ordusu'nu (UÇK) oluşturmuşlardır. Şiddet olaylarının artması üzerine Kosova sorunu 1998'den itibaren uluslararası toplumun yoğun bir şekilde ilgi alanına girmeye başladı. Sonuç olarak BM Güvenlik Konseyi 1998'de kabul ettiği 1160 sayılı karar ile Kosova Sorununa ilk müdahalesini yapmıştır. Alınan bu kararda UÇK bir terörist grubu olarak tanımlanmış, Kosova'nın Sırbistan'ın bir parçası olduğu belirtilmiş, Kosova'daki durumun devam etmesi durumunda uluslararası barışın tehlikeye gireceği belirtilmiştir. Ayrıca BM Güvenlik Konseyi Kosova'daki şiddet olaylarını kınayan ayrı bir kararda almıştır (Taşdemir ve Yürür, 1999).

Sırbistan'a 1999'da NATO müdahalesi başlamıştır. BM Güvenlik Konseyi bölgeye BM gözetiminde uluslararası sivil ve askeri varlığın konuşlanmasını öngörmüştür. BM Güvenlik Konseyi 2005 yılında Kosova'nın nihai statüsü hakkında görüşmelerin tekrar başlaması gerektiğini belirtmiştir. 17 Şubat 2008'de Kosova'nın bağımsızlık ilanı gerçekleşmiştir. ABD, İngiltere ve Fransa Kosova'yı bağımsız bir devlet olarak tanıırken Çin ve Rusya bunu hukuksuz bir eylem olarak değerlendirmiş, Sırbistan'ın bağımsızlığına bir saldırı olarak görmüştür. Söz konusu karşı çıkışlara rağmen Kosova bağımsızlık ilanından sonraki bir yıl içinde elli dört ülke tarafından tanınmıştır (Ağır, 2014: 282-291).

Kosova'nın bağımsızlığından sonra AB Sırbistan ile görüşmelerinde arabulucu konumunu almıştır. 2006 yılında Kosova AB'nin İstikrar ve Ortaklık Süreci'ne dâhil edilmiştir. Kosova'nın bağımsızlığını tanımayan beş AB üyesi devletin (Kıbrıs, Yunanistan, İspanya, Slovakya ve Romanya) olumsuz tutumu sebebiyle Kosova Batı Balkanlar bölgesinde İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasını imzalamamış tek ülkedir (Baş, 2009).

Kosova'nın Avrupa Birliğiyle bütünleşme sürecinde en başta gelen sorun, ülkede yaşanan Arnavut-Sırp uyuşmazlığı ve çatışmalarıdır. Ülkede 2004 yılında başlayan ve günümüz de devam eden Arnavut-Sırp çatışmaları aynı zamanda Kosova'nın ülkesel bütünlüğünün sağlanması konusunda tehlike yaratmaktadır. Bunun dışında 2008 sonrası bağımsızlığını kazanan ülkenin yaşadığı en büyük problem Sırbistan tarafından tanınmaması ve Sırbistan'ın bir parçası olarak görülmeye devam edilmesidir. Kosova'nın komşusu ile yaşadığı bu sorun sadece kendi Avrupa Birliği üyelik sürecini değil, Sırbistan'ın üyelik sürecinde olumsuz etkilemektedir (Akgün, 2012: 270).

Kosova, Avrupa Birliğine potansiyel aday ülkedir. 2013 Nisanında Sırbistan ile ilişkilerin normalleştirilmesine değinen ilk ilke anlaşmasına varıldı. Haziran 2013'te Konsey, Komisyonu Kosova ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması görüşmelerini başlatması için yetkilendirdi. Ancak ülke içinde yaşanan Sırp-Arnavut çatışmaları ve Sırbistan- Kosova ilişkilerinin bozuk olmasından dolayı ülkenin Avrupa Birliği ile entegrasyon süreci yavaş ilerlemektedir.

3.4. Sırbistan

Sırbistan Balkanlarda 88.361km²'lik yüz ölçümü ve yaklaşık 7,4milyon civarında nüfusu olan bir Balkan ülkesidir. Resmi diller Arnavutça, Macarca ve Sırpçadır. Halkın %82.9'u Sırp, %3.9'u Macar, %1.4'ü Roman, %1.1'i Yugoslav, %1.8'i Boşnak, %8.9'u diğer etnik gruplara aittir. Resmi dinler; Ortodoks (%85), Katolik (%5,5), Müslüman (%3), Protestan(%1) ve diğerleri (%8,9)'dur. Ülkenin para birimi Sırp Dinarı(RDS)'dir. Başkenti Belgrad'dır (Sırbistan Ülke Raporu, 2012).

Sırlar 6.yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu hâkimiyetindeki Sancak bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Bölgedeki ilk önemli Sırp siyasi varlığı 1037'de kurulmuştur. 1169 yılında Bizans İmparatorluğu

hâkimiyetinden kurtularak ilk kez bağımsız bir devlet altında birleşmeyi başarmışlardır. Ardından belli bir süre bağımsızlığını koruyan Sırp devleti gücünü yitirmeye başlamış ve Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasını fırsat bilen Sırp, Osmanlıya karşı ayaklanan ilk Hristiyan millet olmuştur. Balkan tarihçiliğinde de Sırp isyanları, Balkan halklarının ilk bağımsızlık savaşı olarak görülür. Sırp, 1878 Berlin Anlaşması ile de tam bağımsızlık elde etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Sırp liderliğinde bir “Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı” kuruldu (Demir, 2013). Bu üç ulus zamanla birlik olmanın gereklerini unutarak kendi çıkarlarını birliğin önüne koymaya başlamışlardır. Bu Krallığın giderek Sırp egemen bir hal alması Hırvatları Ustaşa örgütünü kurmaya sevk etmiştir. Ustaşa örgütünün Sırp kökenli Kral Aleksander'i öldürmesiyle ülkede iyice kaos ortamı olmuştur (Kolcu, 2008).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya Alman işgaline maruz kalmıştır. Bu dönemde Sırp direniş için Çetnik örgütünü kurmuşlardır. İşgale karşı direnen bir diğer silahlı örgüt ise Tito liderliğindeki Partizanlar olmuştur. Partizanların Yugoslavya'yı Alman işgalinden kurtarmasının ardından Yugoslavya Partizan lideri Tito tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Özşimşir, 2011).

Tito'nun 1980'de ölmesiyle Yugoslavya'da sıkıntılar başladı. 1987'de Komünist Partinin liderinin Miloseviç olması işleri iyice karıştırdı. Miloseviç'in ilk işi Sırbistan'dan bazı özerklikler elde eden Kosova ve Voyvodina'nın özerk statüsünün Sırbistan bağımsızlığına zarar verdiği düşüncesiyle sınırlandırmak olmuştur. 1992 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesiyle Yugoslavya'nın sonu gelmiştir. Bunun üzerine Sırbistan ve Karadağ, eski Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nin kimliğinin devam ettiğini iddia etseler de AGİK-AGİT tarihinde üyeliği askıya alınan tek devlet olmuştur. Ardından bölgede Sırbistan'la kalmak istemeyen Bosnalı Müslümanlar, Hırvatistan'la birleşmek isteyen Bosnalı Hırvatlar ve Sırbistan'a bağlanmak isteyen Bosnalı Sırp arasında iç savaş yaşanmıştır. NATO duruma müdahale etmek zorunda kalmıştır.

Miloseviç 2000 yılında başkanlık seçimlerini kaybetti. Onun yerine yönetime Avrupa yanlısı hükümetler geldi. Bu hükümetler döneminde Sırbistan çok hızlı bir değişim sürecine girdi. Avrupa yanlısı hükümetin ilk amacı, Sırbistan'ı uluslararası toplum ve AB ile bütünleştirmek olmuştur. Bu dönemde

Sırbistan olabildiğince çok uluslararası örgüte dâhil olmaya çalışmıştır (Tikici, 2012).

Eski Yugoslavya'nın en büyük güçlerinden birisi olan Sırbistan'ın Avrupa Birliği süreci diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi dış politikanın en önemli unsuru haline gelmiştir. Sırbistan'ın Avrupa Birliği ile ilişkilerinin tarihi 1990'ların ikinci yarısına uzanmaktadır ancak AB üyelik süreci resmi olarak ilk kez 2003 yılında gerçekleşen Selanik Zirvesi'nde Batı Balkanlara verilen üyelik perspektifiyle başlamış ve Sırbistan potansiyel aday ülke statüsüne kavuşmuştur.

Sırbistan zirveden bir gün sonra yapılan toplantıda savaş suçlularına karşı işbirliği konusunda AB'ye garanti vermiştir. Ekim 2005 yılında Konsey Sırbistan ile ilgili açıkladığı kararında İstikrar ve Ortaklık Antlaşması müzakerelerini imzalama kararı uygulamaya girmemiştir. 2006 yılında Sırbistan'ın Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi ile yeterince işbirliğine gitmediği ileri sürülerek görüşmeler askıya alınmıştır. 2007 yılında Sırbistan savaş suçları konusunda AB'ye taahhütte bulununca görüşmelere yeniden başlanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011).

Taahhütlerini yerine getiren Sırbistan 2008 yılında savaş suçlusunu olarak aranan Radonav Karadzic'i yakalayarak mahkemeye teslim etmiştir. Bu olay ile birlikte AB üyesi ülkelerin güvenini kazanan Sırbistan bu durumu fırsat bilerek 2009 yılında adaylık başvurusunda bulunmuştur (Tikici, 2012). Komisyon görüşünde AB Konseyi'ne bugüne kadar kaydedilen ilerlemeyi göz önünde bulundurarak ve Sırbistan'ın Kosova ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesi şartıyla Sırbistan'a aday ülke statüsü verilmesini tavsiye etmiştir (T.C. Dış İlişkiler Başkanlığı, 2012).

Sırbistan ile Avrupa Birliği arasında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması, 29 Nisan 2008 tarihinde imzalanmıştır. İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasının Kosova'nın 17 Şubat 2008 tarihli bağımsızlık ilanının hemen ardından imzalanmasının altında Sırbistan'daki milliyetçi kesimin güçlenmesini önlemek, ülkedeki Avrupa Birliği yanlısı çevreleri destekleyerek Avrupa Birliği perspektifini güçlendirmek ve Sırbistan'ın Avrupa Birliği hedefinden sapmasını önlemek yatmaktadır (Karluk, 2014).

Sırbistan 2012 Mart ayında adaylık statüsü almıştır. Nisan 2013 tarihinde ise Kosova ile olan ilişkilerini normalleştirilmesini düzenleyen İlk İlke anlaşmasına varılmıştır. Bu süreçle birlikte reformlara hız verilmiştir. Avrupa Konseyi Haziran 2013 tarihinde katılım müzakerelerini açma kararı almıştır. Öngörülen müzakere başlangıç tarihi ise Ocak 2014 olarak belirlenmiştir. Tarama süreci ise Eylül 2013 tarihinde başlamıştır. İstikrar ve Ortaklık Antlaşması (SAA) 1 Eylül 2013 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

3.5. Arnavutluk

Arnavutluk Balkanlarda 28.748km²'lik yüz ölçümü ve yaklaşık 3,6 milyon civarında nüfusu olan bir Balkan ülkesidir. Resmi dil Arnavutçadır. Halkın % 70'i Müslüman, % 20'si Ortodoks, %10'u Katolik'tir. Ülkenin yaklaşık %70'i hayvancılığa uygun dağlık ve ormanlık araziden oluşmaktadır. Aktif nüfusun yaklaşık olarak yarısı tarımla uğraşmaktadır (Arnavutluk Ülke Raporu, 2013). Ülke yeraltı kaynakları açısından da oldukça zengindir. Dışarıya en fazla göç veren ülkelerden biri olduğundan, nüfusu neredeyse 1990'ların başından bu yana büyük değişiklik göstermemiştir. Nüfusunun büyük bir çoğunluğu gençtir. Ülke nüfusunun %98'ini Arnavutlar, yaklaşık %1'lik kısmını ise Yunanlılar oluşturmaktadır. Para birimi Lek'dir. Sırbistan, Karadağ, Makedonya ve Yunanistan ile komşudur (Gülsoy, 2007).

Stratejik konumu nedeniyle bugünkü Arnavutluk toprakları, tarih boyunca birçok savaşa sahne olmuştur. 14yy.'ın sonunda Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girip yaklaşık 500 sene Osmanlı İmparatorluğu himayesi altında kalmıştır. Müslüman Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğunda önemli görevlere gelmiş, devletin iç ve dış siyasetine büyük etkilerde bulunmuşlardır. Arnavutlar bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu içinde "millet-i sadıka" olarak anılmıştır (Kurtaran, 2011).

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine girmesiyle birlikte 9yy.'da Arnavutluk üzerindeki Osmanlı idaresi zayıflamıştır. Buna rağmen Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi 20yy.'ın başlarına kadar gecikmiştir. Çünkü Fransız Devrimi ile yayılan milliyetçilik akımı Arnavutları da derinden etkilemiş ve Arnavutlar milliyetçiliğe karşı Osmanlı İmparatorluğunu güçlü bir destek olarak görmüşlerdir. Ancak bu dönemde ekonomik durumun kötüleşmesi ve aşırı vergiler nedeniyle pek çok Arnavut anavatanı geride bırakıp göç etmek zorunda kalmıştır.

Gittikçe artan vergiler sadece Arnavutların değil diğer Balkan halklarının da isyan etmesine sebep olmuştur (Kurtaran, 2011).

1912’de Londra’da toplanan büyük güçler bağımsız Arnavutluk’un fiziki sınırlarını belirlemişler, yönetime I. Wilhelm’i uygun görmüşlerdir. I. Wilhelm’in getirdiği Avrupalı gelenekler Arnavutlar için yabancı kalmış ve işler umulduğu gibi yolunda gitmemiştir, ülke çok geçmeden istikrarını kaybetmiş ve kısa bir süre sonra I. Wilhelm ülkeyi kaos içinde bırakarak terk etmiştir. Ardından patlak veren I. Dünya Savaşı sonrasında Arnavutluk İtalya’nın himayesine bırakılmıştır (Akyol, 2007).

Arnavutluk ekonomisi 1929’da yaşanan büyük buhranda oldukça fazla etkilenmiştir. Büyük güçlerden yardım talebinde bulunan Arnavutluk olumlu bir yanıt alamamıştır. Bu durumu fırsat bilen İtalya Arnavutluk üzerindeki etkisini yeniden artırmak için öncelikle barışçıl bir yol izlemiş ancak Arnavutluk’tan aldığı tepki sonrasında stratejisini değiştirerek ülkenin büyük bir kısmını 1939’dan itibaren işgal etmeye başlamıştır. Ardından başlayan II. Dünya Savaşı ile birlikte İtalya’nın yerini Almanya almış ve bu durum 1944 yılında Arnavutluk’un yönetimini Enver Hoca ele alıncaya kadar devam etmiştir. Hoca idaresindeki Arnavutluk gerekli ekonomik yardımı almak için çalışmalara başlamıştır (Hamza, 2006).

Arnavutluk 1948 yılına kadar Yugoslavya’nın bir uydusu gibi hareket etmiştir, bunun sebebi Yugoslavya tarafından aldığı yardım ve yatırımlardır. Bu durum Yugoslavya Kosova sorununu çözmek amacıyla Arnavutluk’u Yugoslavya Federasyonu’nun yedinci cumhuriyeti yapma planının fark edilmesine kadar devam etmiştir. Bunun üzerine Arnavutluk Yugoslavya’yla olan ilişkilerini koparıp Sovyetlere yanaşmıştır. Arnavutluk’un Yugoslavya ile olan ayrılığından sonra Sovyetlerin yardımına bağımlı hale gelmesi neredeyse tüm kararların Sovyetler tarafından alınmasına sebep olmuştur. Stalin’in ölümü sonrasında Sovyetler Birliği’nin Yugoslavya ile yakınlaşmaya başlaması Arnavutluk’un tepkisine sebep olmuştur. Moskova hükümetinin Arnavutluk’a Yugoslavya ile olan ilişkilerini düzeltmesi için baskı yapması üzerine Arnavutluk Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine ara verip Çin’e yönelme kararı almıştır. Çin’in bu ilişkiden çıkarı ise Arnavutluk’un BM üyeliğinden yararlanma isteğidir. Ancak Çin’in 1971’de BM üyesi olması ile birlikte Çin’le olan ilişkileri zayıflamaya başlamıştır. Aradaki bağlar 1978’de Çin’in Arnavutluk’a yaptığı tüm ekonomik

yardımları kesmesiyle tamamen kopmuştur. Böylece Arnavutluk kendini sosyalist veya kapitalist dünyadan soyutlamıştır. Bu durum Hoca'nın ölümüne kadar devam etmiştir (Rusı-Karacalarlı, 2014).

1985'te Enver Hoca'nın ölümünden sonra yerine Ramiz Alia geçmiştir. Ramiz Alia farklı bir politika izleyip Arnavutluk'ta yabancı sermayeyi yasallaştırmış ve batıyla diplomatik ilişkileri geliştirmiştir. Aynı zaman da Alia döneminde Arnavutluk tekrar çok partili hayata dönmüştür. 2000'li yıllar Arnavutluk'ta ekonomik ve siyasal dönüşümün gerçekleştiği bir dönem olmuştur (Bozbora, 2002).

AB ve ABD ile olan ilişkiler Arnavutluk'un dış politikasında ilk sırayı almıştır. Avrupa Birliği Arnavutluk'un ilk geçiş döneminde ülkenin demokratik ekonomik reformları gerçekleştirmesine destek olmak amacıyla para yardımında bulunmuştur. Arnavutluk, 2004'te AB aday statüsünü kazanmıştır. Bu durum ülkedeki siyasal ve ekonomik dönüşüm sürecine hız kazandırmıştır. Özellikle, Avrupa Birliği ülkelere serbest geçiş izni kazanması başta işsizlik olmak üzere bazı ekonomik sorunlarına çare olmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2011).

Arnavutluk Avrupa Birliği ilişkilerini ilk olarak 1991 yılında oluşturmaya başlamıştır. Avrupa Birliği Arnavutluk'ta kurumsal, siyasal ve ekonomik reformlar sürecinin desteklenmesi için etkin bir ortaklık çalışması gerçekleştirmeye çalışmıştır. Komünist yönetim şeklinin yıkılmasından sonra Arnavutluk'a ilk mali desteği Avrupa Birliği yapmıştır. Avrupa Birliği Arnavutluk'un demokratik statüye geçmesi ve bir Pazar ekonomisi oluşturulması için sürekli teşvik edici bir pozisyonda bulunmuştur. Arnavutluk'un bu süreçte karşılaşılabileceği tüm zorlukların ve sorunların üstesinden gelebilmesi için her türlü destek ve yardımı sağlayarak Arnavutluk'un ulaşması gereken standartları ön plana çıkarmıştır (Tikici, 2012).

Arnavutluk'un Avrupa Birliğiyle ilk önemli adımı 1992 yılında Avrupa Topluluğu (AT) ile Ticaret ve İşbirliği anlaşmasını imzalamasıdır. Bu anlaşma sayesinde Arnavutluk Avrupa Birliğinden parasal yardım almaya hak kazanmıştır. Bu anlaşmaya bağlı olarak yayınlanan Siyasi Diyalog Deklarasyonu sonrası Avrupa Birliği ile ilişkilerini resmen başlatmıştır (Arnavutluk Ülke Raporu, 2012).

1997 yılında Bölgesel Yaklaşım Politikası ve 1999 yılında İstikrar ve Ortaklık Sürecine dâhil olan Arnavutluk Avrupa Birliği ile ilişkilerini ticari ve yardım programları kapsamında kurtarıp daha yoğun ve sistematik bir hale getirmiştir. Arnavutluk, 1999 yılından sonra Avrupa Birliğinin İstikrar ve Ortaklık Sürecinde CARDS fonlarından yararlanmaya başlamış, 2002 yılında potansiyel aday ülke statüsünü kullanmaya başlamıştır (Tikici, 2012).

Avrupa Birliği için Arnavutluk'un uygulayacağı dış politika stratejisi çok önemlidir. Çünkü Balkan coğrafyasına dağılmış durumda olan Arnavutların birleşerek "Büyük Arnavutluk İdeali"ni gerçekleştirmek için harekete geçmelerinden çekinmektedir. O yüzden Avrupa Birliği, Arnavutluk için yardım programlarını genişleterek ve derinleştirerek geniş ölçekli bir "Avrupalılaştırma" politikası uygulamaktadır. Ancak 1999 yılında Arnavutluk, yaşadığı sorunlar nedeniyle İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasını imzalamaya yeterli görülmemiştir. 2000 yılında yapılan Zagreb Zirvesinde yaşadığı sorunların giderilmesi ve Arnavutluk'un SAP sürecindeki engellerinin kaldırılması için bir üst düzey yönetim grubu kurulması kararlaştırıldı. Bütün bu çabalar sonrasında Arnavutluk'la 2006 yılında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalandı (Emin, 2014).

Arnavutluk Avrupa Birliğine potansiyel adaydır. 2009 yılında başvurmuştur. Arnavutluk aday ülke statüsü tanınması için gerekli kilit gereksinimler de dâhil olmak üzere bir dizi önemli yasa kabul etti ve yozlaşma ve organize suçla mücadele için çalışmasını sürdürdü. Komisyon'un katılım müzakerelerinin başlatılmasını önerebilmesinden önce Arnavutluk'un temel öncelikli alanlarda, özellikle hukukun üstünlüğü alanında reformlarını yoğunlaştırması gerekmektedir.

Sonuç olarak, Arnavutluk 2006 yılından beri İstikrar ve Ortaklık Anlaşması çerçevesinde Avrupa Birliği ile ilişkilerini yürütse de henüz gerekli olan şartları tam anlamıyla sağlayabilmiş değildir. Bu yüzden yakın zamanda Avrupa Birliği'ne üye olması beklenen bir durum değildir (Tikici, 2012).

3.6. Makedonya

Makedonya Cumhuriyeti 25.733 km² yüzölçümüne sahip küçük bir Balkan ülkesidir. Nüfusunun büyük bir kısmı tarımla uğraşmaktadır. Yeraltı kaynakları

bakımından oldukça zengin bir ülkedir, ayrıca hidroelektrik potansiyeli yüksektir bu yüzden stratejik bir öneme sahiptir (Makedonya Ülke Raporu, 2013).

Makedonya Devletinin toprakları günümüzde üç Balkan devletinin sınırları boyunca parçalanmıştır. Vardar Makedonya'sı bugünkü Makedonya Cumhuriyeti, Pirin Makedonya'sı Bulgaristan ve Ege Makedonya'sı Yunanistan sınırları içinde kalmaktadır (Mandacı, 2014: 233).

Makedonya 1370'den Balkan Savaşlarına kadar geçen 541 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun himayesinde kalmıştır (Beydilli, 1988). Birinci Dünya Savaşı sonunda ise Makedonya toprakları, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Yugoslavya arasında paylaşıldı. İkinci Dünya Savaşında ise Makedonya tekrar Bulgar orduları tarafından işgale uğradı. Bütün bu olanların ardından 1943 yılında İkinci Dünya Savaşı esnasında Alman işgaline uğrayan Yugoslavya'yı Partizanlar önderliğinde kurtaran Tito, Makedonya'nın da Yugoslav Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin altı federe devletinden biri olarak kabul görmesini sağladı. Tito Sırp-Hırvat çekişmesini engellemek amacıyla bilinçli olarak Makedonya ve Bosna Hersek'e federe devlet statüsü vermişti. Tito Bulgaristan ile yeni çatışmaların ortaya çıkmasını istemediği için bir an önce Makedonların kendilerine ait bir ulus kimliğine sahip olmalarını istiyordu. Bu yüzden Makedon ulusu yaratmak için harekete geçti, ulusal Makedon üniversitesini, Makedon Dil-Tarih Kurumunu ve Ulusal Makedon Devlet Tiyatrosunu kurdu (Oran, 1993).

Soğuk Savaşın bitmesiyle Sosyalist Yugoslav Federasyonu da dağılmıştır. Ülke zor bir sürece girmiştir. 1991 yılında Makedonya parlamentosu bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu yıllarda çok partili hayata geçme kararı alınmıştır. Makedonya Yugoslavya cumhuriyetleri içinde kan dökmeden bağımsızlığını kazanan tek ülkedir (Kodal, 2014).

Makedonya, Sosyalist Yugoslavya içinde en yoksul cumhuriyetlerden biriydi. Yugoslavya'nın finansal desteğiyle ayakta duran ülke, Yugoslavya dağılınca ekonomik olarak kötüleşti. Yunanistan ile yaşadığı isim sorunu yüzünden Yunanistan'ın başlattığı ambargo ekonomisini daha da kötüleştirdi (Karataş, 2013). BM'lerde Makedonya, Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Makedonya (FYROM) ismiyle yer alır (Türbedar, 2004).

Yunanistan'ın sahip olduğu veto yetkisi sebebiyle halen NATO ve AB üyesi olamamaktadır. 1995 yılında Makedonya ile Yunanistan arasında, Yunanistan'ın Makedonya Cumhuriyeti'nin uluslararası anlaşmalar ve üyeliklerde "Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Makedonya" ismi ile kabul edildiğinde veto etmeyeceğini belirten bir anlaşma yapılmasına rağmen Yunanistan sözünde durmamış ve konu Uluslararası Adalet Divanına intikal etmiştir. Divandan Makedonya Cumhuriyeti'nin haklılığı konusunda karar çıkmıştır. Bu karar Makedonya Cumhuriyeti için oldukça önemlidir. Çünkü bu karar sayesinde AB ve NATO'ya üye olabileme ihtimali artmıştır. Makedonya için AB üyeliği özellikle ekonomik bazda gelişmesi ve kaynak aktarımının artması açısından oldukça önemlidir (Softalar, 2012).

Makedonya bağımsızlığının ardından Arnavutlarla da sorun yaşamıştır. Arnavutlar, Makedonlar ile devletin ortak sahibi olduklarını iddia etmişlerdir. Ayrıca aralarında anadilde eğitim konusunda da anlaşmazlık vardır. Makedonlar ile Arnavutlar arasındaki bu sorunlar 2001 yılında Ohrid Çerçeve Anlaşmasının imzalanmasıyla son bulmuştur. Bu anlaşma ile Arnavut ve Makedonların siyasi hakları neredeyse eşit olarak paylaşarak birlikte Arnavut nüfusun fazla olduğu yerel yönetimlere önemli ölçüde özerklik sağlamıştır (Bayraktar, 2007).

AB'nin Makedonya'ya yönelik uyguladığı politikaları üç döneme ayırarak incelemek mümkündür. İlk aşama olarak, 1991-1995 yılları arasında bölgeyi istikrarsızlığa sürükleyebilecek her türlü çatışmaları önlemeye yönelik bir tavır almıştır. Bu dönemde Sırbistan yayılcılığına engel olup, Yunanistan'ı da uyarmıştır (Vatandaş, 2013). İkinci aşamada ise 1995-2001 yılları arasında özellikle Kosova Sorunuyla birlikte iyice alevlenen etnik krizi yönetme görevini üstlenmiştir. Üçüncü aşamada ise, çatışma sonrası barışın sağlanması için çabalamıştır. Bu dönem Ohrid Çerçeve Anlaşmasından günümüze kadar sürmüştür. AB'nin Balkanlara yönelik genel olarak uyguladığı İstikrar ve Ortaklık Politikası Makedonya'nın istikrarını da olumlu bir biçimde etkilemiştir. Makedonya 1998 yılında AB'ne Kopenhag Kriterlerini yerine getirme taahhüdünde bulunmuştur. Makedonya 2001 yılında AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasını imzalamıştır. Böylece AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasını Batı Balkanlarda imzalayan ilk devlet olmuştur. Fakat çatışmalar yüzünden anlaşma 2004 yılında hayata geçebilmiştir. Makedonya'nın Yunanistan ile olan isim sorunu sebebiyle AB ile olan ilişkileri de sekteye uğramıştır. AB Makedonya'nın

üyeliğine her ne kadar önem verse de Yunanistan vetosu sebebiyle ilişkiler İstikrar ve Ortaklık Anlaşması çerçevesinde sürdürülebilmİştir (Mandacı, 2014: 249-252).

4. AVRUPA BİRLİĞİ İSTİKRAR VE ORTAKLIK SÜRECİ ÖNCESİ VE SONRASI BATI BALKAN DEVLETLERİNİN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Avrupa Birliği'yle İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasının amacı ülkelerin ekonomik sorunlarının üstesinden gelmesine yardımcı olarak, bu ülkelerin yapısal problemlerini düzeltip ülkeleri adaylığa hazırlamaktır. Bu amaç doğrultusunda Avrupa Birliği bu ülkelere maddi yardımlar yapmıştır. İstikrar ve Ortaklık anlaşmasını Makedonya 2001 yılında; Arnavutluk 2006 yılında; Karadağ 2007 yılında; Bosna Hersek, Sırbistan ve Kosova 2008 yılında imzalamıştır.

Bir ülkenin ekonomik gücünü anlamak için bakılması gereken en önemli noktalardan biri de o ülkenin makroekonomik göstergeleridir. Bu göstergeler ne kadar iyiyse o ülkenin ekonomisi de o kadar istikrarlı ve güçlü demektir.

Bu bölümde, Avrupa Birliği'yle İstikrar ve Ortaklık Sürecinde farklı zamanlarda İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasını imzalayan devletlerin bu anlaşma öncesi ve sonrası milli gelir, nüfus, istihdam ve işsizlik, gelir dağılımı ve yoksulluk, enflasyon, faiz oranı, tasarruf ve yatırımlar, dış borçlar ve ödemeler dengesi gibi makroekonomik verileri karşılaştırılıp yorumlanmaktadır.

4.1. Milli Gelir

Milli Gelir; bir ülkede belli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerin net parasal değeridir. Ülkenin gayri safi milli hâsıla ve milli gelir değerlerinin toplam nüfusa bölünmesi ile kişi başına milli gelir değeri elde edilir.

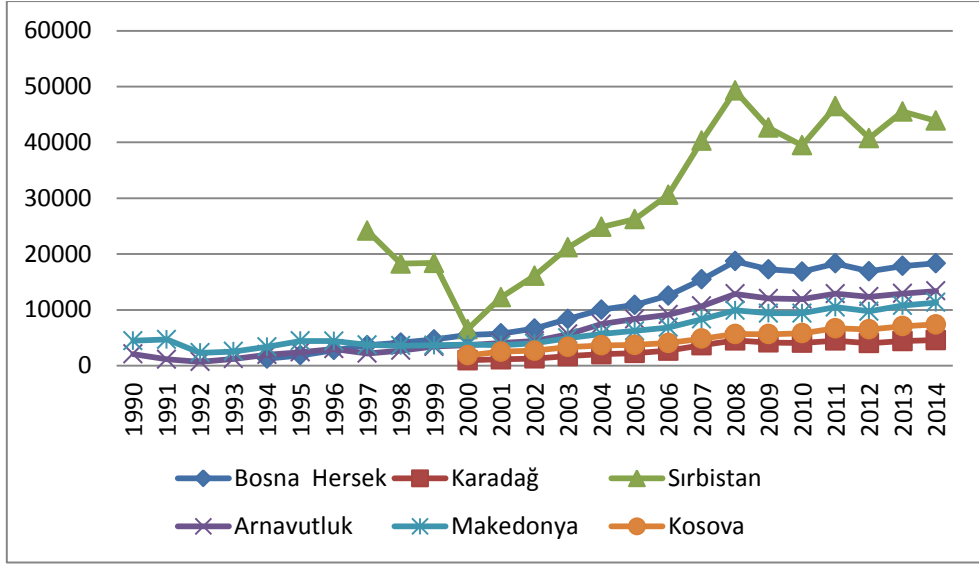
Gayrisafi yurtiçi hâsıla, bir ülke sınırları içerisinde belli bir zaman içinde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin para birimi cinsinden değerini ifade eder. GSYH'deki değişim, ülke ekonomisindeki büyümeyi ya da daralmayı en açık şekilde gösteren makroekonomik verilerden biridir, o yüzden bu ekonomik gösterge ülkeler için önemlidir. Kişi başına düşen milli gelir ise bir ülkenin yurttaşlarının ortalama gelir düzeyi hakkında fikir verici bir göstergedir. Uluslararası karşılaştırmalarda milli gelir genellikle ABD doları (\$) cinsinden belirtilir, bu yüzden çalışmada milli gelir, iç borç dış borç gibi makroekonomik göstergeler dolar cinsinden verilmiştir. Bu bölümde çalışmaya konu olan ülkelerin milli gelir verileri karşılaştırılmıştır.

Çizelge 4.1. GSYİH (Milyon ABD \$, Cari)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	2101	4471	-
1991	-	-	-	1139	4694	-
1992	-	-	-	709	2316	-
1993	-	-	-	1228	2550	-
1994	1255	-	-	1985	3381	-
1995	1866	-	-	2424	4449	-
1996	2786	-	-	3013	4422	-
1997	3671	-	24147	2196	3735	-
1998	4116	-	18284	2727	3571	-
1999	4685	-	18409	3434	3673	-
2000	5505	984	6540	3686	3772	1849
2001	5748	1159	12267	4091	3709	2535
2002	6651	1284	16116	4449	4018	2702
2003	8370	1707	21188	5652	4946	3355
2004	10022	2073	24861	7464	5682	3639
2005	10903	2257	26252	8376	6258	3736
2006	12550	2696	30607	9132	6861	4078
2007	15441	3668	40289	10701	8336	4833
2008	18711	4519	49259	12881	9909	5687
2009	17264	4141	42616	12044	9401	5653
2010	16847	4111	39460	11926	9407	5829
2011	18318	4495	46466	12890	10494	6692
2012	16906	4045	40742	12344	9745	6500
2013	17851	4417	45519	12916	10767	7073
2014	18344	4583	43866	13370	11323	7386

Kaynak: Dünya Bankası

Tüm dünya devletlerinde olduğu gibi Batı Balkan ülkelerinde de GSYH ekonominin gidişatını görebilmek için önemli bir göstergedir. Bu bölümde Avrupa Birliğiyle İstikrar ve Ortaklık sürecinin bu ülkelerde GSYH oranları üzerindeki etkileri yukarıdaki grafik yardımıyla değerlendirilmektedir.

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.1. :GSYH (Cari ABD \$)

İstikrar ve Ortaklık Süreci öncesinde 1992-1993 yılları arasında yaşanan Avrupa Para Krizi dönemle ilgili verilerin bulunduğu Arnavutluk ve Makedonya'nın GSYH'nin azalmasına sebep olmuştur. Krizden sonra 2000 yılına kadar genel olarak ülkelerin GSYH'leri artış eğilimindedir. 1992-1995 yılları arasında Bosna'da yaşanan savaş süresince çalışmaya konu olan ülkelerin tümünün GSYH oranlarında bir dalgalanmaya rastlanmıştır. Dayton anlaşmasıyla savaşın sona ermesinden sonra(1995) ülkelerin GSYH oranlarında belli bir düzelmeye yaşanmıştır. Ardından 1998-1999'da yaşanan Kosova Savaşı'ndan Bosna Savaşı kadar çok etkilenmemişlerdir. 2001'de imzalanan Ohri Antlaşmasının da etkisiyle 2000'li yıllar sonrasında Makedonya'nın GSYH'si artmıştır. 2000 sonrasında genel olarak tüm ülkelerde GSYH düzelmeler görülmektedir.

Genel olarak, Batı Balkan Devletleri için İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasının GSYH oranlarında belli bir istikrar sağladığını söylemek zordur. Bunun önemli sebeplerinden biri 2008 finansal krizinin bu ülkeleri de etkilemesidir. AB ekonomisinde meydana gelen olumsuz gelişmeler bu ülkeleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü bu ülkeler dış ticaretlerinin yarısından fazlasını AB ülkeleriyle yapmaktadır. Bir diğer sebep ise 2012'de yaşanan Avrupa Bölgesi Krizidir. Bu krizle meydana gelen ihracat talebinde daralma, yabancı yatırımlarda düşüş ve iç sermaye akışı talebinde yaşanan gerileme ülkeleri zor durumda

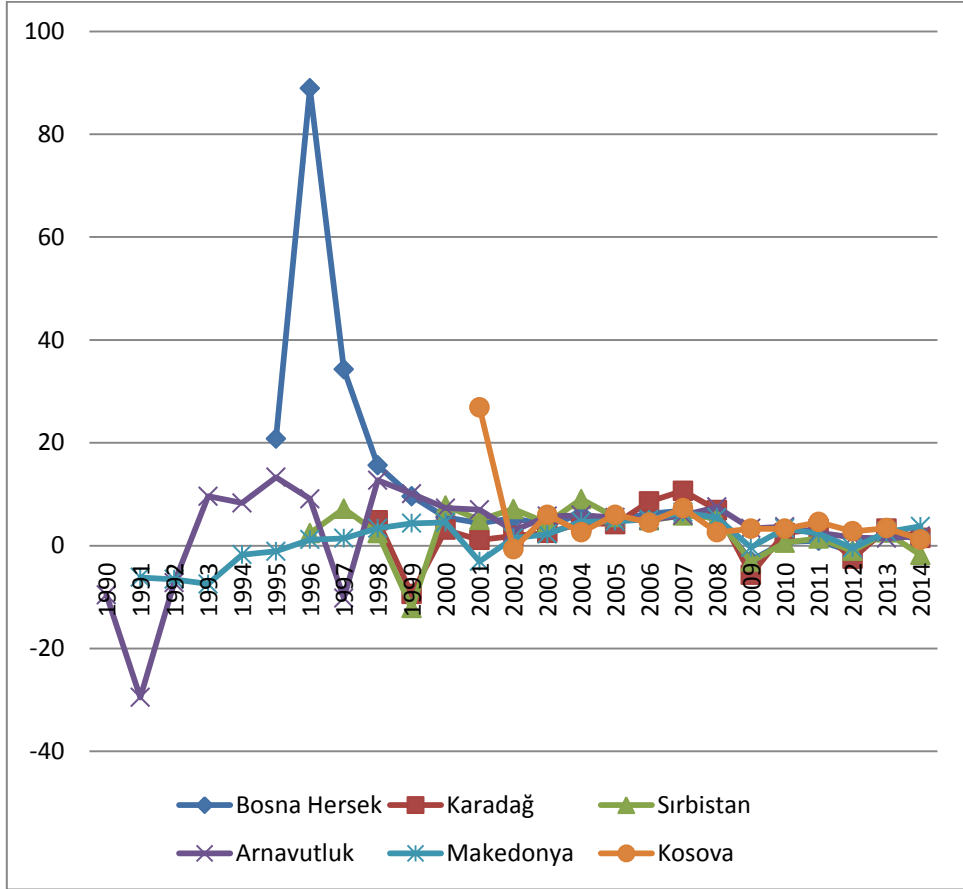
bırakmıştır. Bu ülkeler, iç istikrar sorunlarının yanı sıra, en önemli ticaret partnerleri olan AB ülkelerinin krizden etkilenmeleri nedeniyle dış ticaretlerinin daralmasından kaynaklanan önemli ekonomik sorunlarla yüzleşmişlerdir. 2013'te alınan mali tedbirler ve AB'nin bu ülkelere sunduğu ekonomik yardımlar ile GSYH oranları 2013'den itibaren istikrara kavuşmuştur.

Çizelge 4.2. GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-9,57	-	-
1991	-	-	-	-29,5	-6,17	-
1992	-	-	-	-7,2	-6,56	-
1993	-	-	-	9,6	-7,46	-
1994	-	-	-	8,3	-1,75	-
1995	20,8	-	-	13,3	-1,11	-
1996	88,9	-	2,42	9,1	1,18	-
1997	34,3	-	7,18	-10,2	1,43	-
1998	15,6	4,90	2,43	12,7	3,37	-
1999	9,6	-9,4	-12,14	10,1	4,33	-
2000	5,5	3,09	7,75	7,3	4,54	-
2001	4,4	1,10	4,99	7	-3,06	26,9
2002	5,3	1,89	7,11	2,9	1,49	-0,7
2003	4	2,49	4,41	5,7	2,22	6
2004	6,1	4,40	9,04	5,9	4,67	2,6
2005	5	4,19	5,54	5,49	4,72	6
2006	6,2	8,56	4,90	5,0	5,13	4,5
2007	6,83	10,65	5,88	5,90	6,47	7,3
2008	5,42	6,92	5,36	7,53	5,47	2,6
2009	-2,91	-5,65	-3,11	3,35	-0,35	3,3
2010	0,7	2,46	0,58	3,70	3,35	3,3
2011	0,95	3,22	1,40	2,54	2,33	4,6
2012	-1,20	-2,54	-1,01	1,62	-0,45	2,8
2013	2,48	3,33	2,57	1,41	2,66	3,4
2014	1,24	1,52	-1,81	1,9	3,76	1,2

Kaynak: Dünya Bankası

GSYH yıllık büyüme hızı ülke ekonomisinin gidişatını görebilmek için önemli bir göstergedir. Bu bölümde Avrupa Birliğiyle İstikrar ve Ortaklık sürecinin bu ülkelerde GSYH yıllık büyüme hızı oranları üzerindeki etkileri yukarıdaki grafik yardımıyla değerlendirilmektedir.

Grafik 4.2. GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%)

Arnavutluk, 1991’de -29,5’lik bir negatif büyüme yaşadktan sonra 1996 yılına kadar büyümeye devam etmiştir. 1996-1997’de yine bir negatif büyüme yaşanmıştır. 1996’ya kadar Makedonya’da negatif bir büyüme söz konusudur. Sırbistan ve Karadağ’da 1998’de negatif bir büyüme yaşanmıştır. Bosna Hersek’te 1996’da imzalanarak savaşı bitiren Dayton Anlaşmasıyla birlikte GSYH yıllık büyüme hızında çok büyük bir artma görülmüştür. Bir yıl önce 20,8’lik bir büyüme yaşanan ülkede 1996 yılında 88,9’luk bir büyüme oranı gerçekleşmiştir. Bunun sebebi Dayton Anlaşması sonrasında bu ülkeye yapılan büyük

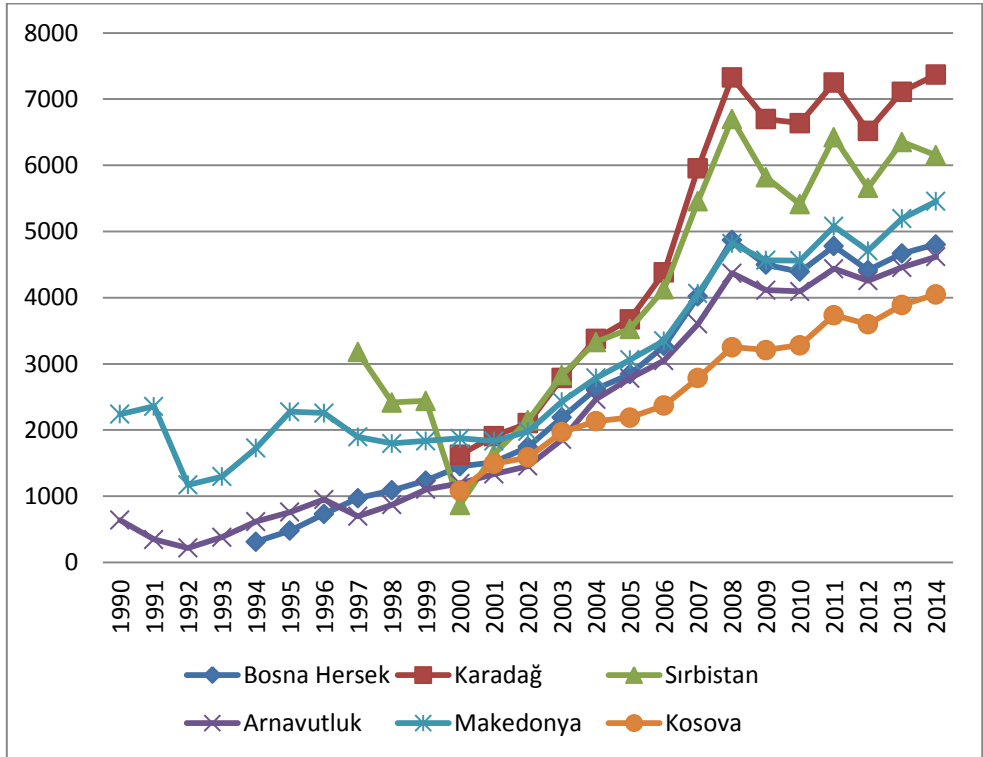
yardımlardır. 2000 sonrasında incelenen Batı Balkan ülkelerinin genelinde pozitif büyüme hızları yaşanmış bu durum 2008 krizine kadar devam etmiştir. 2008’de yaşanan krizden bu ülkelerin genel olarak tamamı etkilenmiştir. 2008 küresel krizi sonrası toparlanma süreci 2012 Avrupa kriziyle kesilmiş ve ülkeler yeniden negatif büyüme yaşamıştır.

Çizelge 4.3. Kişi Başına GSYH (Cari ABD \$)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	639,4	2240,0	-
1991	-	-	-	348,7	2360,0	-
1992	-	-	-	218,4	1171,0	-
1993	-	-	-	380,5	1297,0	-
1994	314,5	-	-	619,0	1728,0	-
1995	481,1	-	-	760,5	2277,0	-
1996	731,1	-	-	951,1	2258,0	-
1997	971,5	-	3178,8	697,5	1896,0	-
1998	1090,2	-	2416,0	871,8	1799,0	-
1999	1238,1	-	2441,4	1104,0	1837,0	-
2000	1451,6	1627,04	870,1	1193,0	1875,0	1087,0
2001	1512,9	1909,6	1634,8	1336,0	1835,0	1490,0
2002	1746,4	2106,3	2148,9	1458,0	1980,0	1587,0
2003	2192,6	2789,08	2832,4	1859,0	2431,0	1969,0
2004	2619,7	3380,1	3331,2	2466,0	2787,0	2135,0
2005	2844,3	3674,5	3528,1	2781,0	3063,0	2190,0
2006	3269,5	4383,5	4129,7	3051,0	3351,0	2371,0
2007	4020,6	5957,1	5458,1	3603,0	4063,0	2788,0
2008	4873,2	7325,7	6701,7	4370,0	4821,0	3254,0
2009	4498,7	6698,0	5821,3	4114,0	4566,0	3209,0
2010	4392,7	6636,8	5411,8	4094,0	4561,0	3283,0
2011	4779,9	7249,8	6423,2	4437,0	5079,0	3736,0
2012	4415,9	6519,1	5659,3	4256,0	4709,0	3600,0
2013	4668,8	7110,7	6353,8	4458,0	5195,0	3890,0
2014	4805,2	7370,8	6152,8	4619,0	5455,0	4051,0

Kaynak: Dünya Bankası

Bir ülkenin gayri safi yurtiçi hasılası o ülkenin nüfusuna bölündüğü zaman, kişi başına düşen GSYİH elde edilir. Kişi başına düşen millî gelir ise bir ülkenin yurttaşlarının ortalama gelir düzeyi hakkında fikir verici bir göstergedir. Uluslararası karşılaştırmalarda milli gelir genellikle ABD doları cinsinden belirtilir. O yüzden bizde verilerimizi bu şekilde karşılaştırdık.

Kaynak: Dünya Bankası

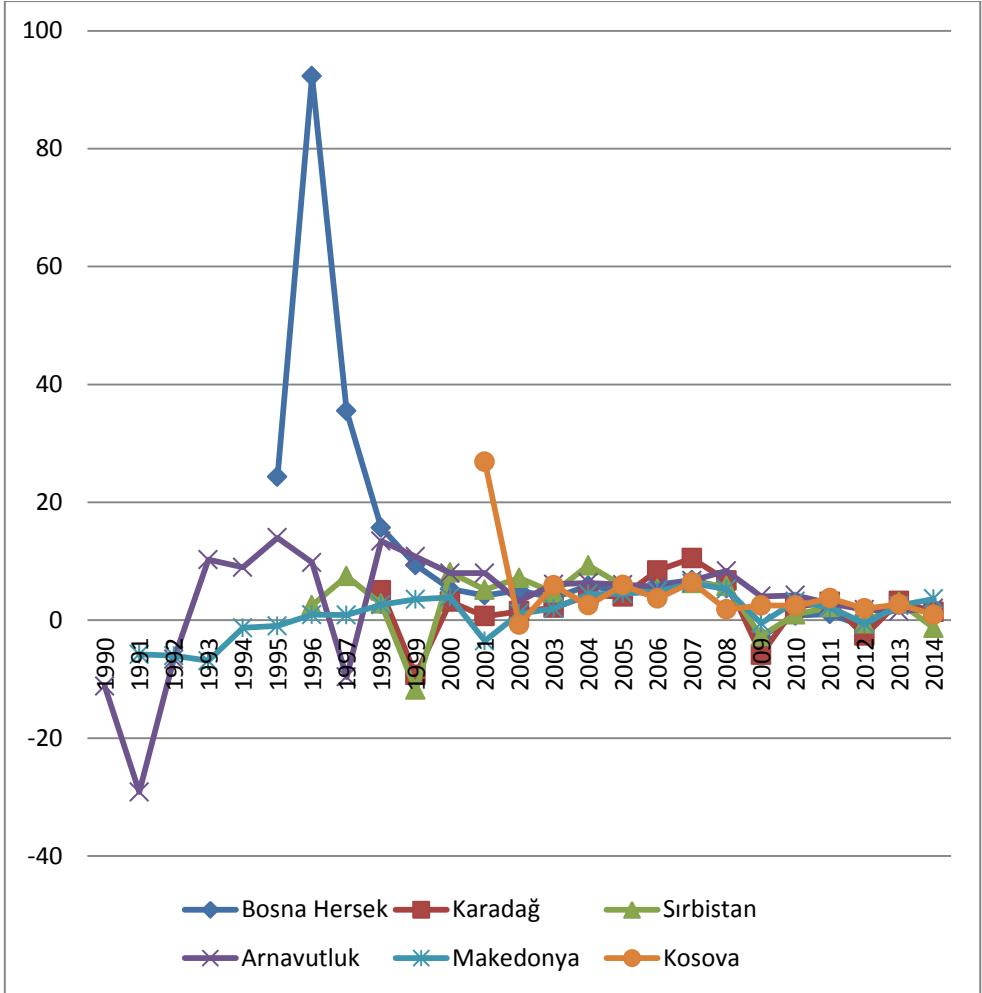
Grafik 4.3. Kişi Başına GSYH (Cari ABD \$)

Arnavutluk ve Makedonya’da kişi başına düşen gelirden 1992 yılına kadar bir azalma gözlenirken, 1992’den 2014’e kişi başına gelirin Arnavutluk’ta 218 dolardan 4619 dolara yükseldiği, Makedonya’da da 1171 dolardan 5455 dolara yükseldiği görülmüştür. 2000 yılında birbirine çok yakın kişi başına düşen yıllık gelir düzeyine sahip olan Batı Balkan ülkelerinde 14 yıl sonra kişi başına düşen gelir düzeyleri birbirinden oldukça farklılaşmıştır. Örneğin; Karadağ’da kişi başına gelir Kosova’daki kişi başına düşen gelirin yaklaşık iki katına ulaşmıştır.

Çizelge 4.4. Kişi Başına GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-11,18	-	-
1991	-	-	-	-29,16	-5,80	-
1992	-	-	-	-6,63	-6,02	-
1993	-	-	-	10,27	-6,89	-
1994	-	-	-	8,96	-1,31	-
1995	24,3	-	-	14,0	-0,98	-
1996	92,3	-	2,52	9,78	0,93	-
1997	35,5	-	7,48	-9,63	0,87	-
1998	15,7	5,04	2,81	13,41	2,60	-
1999	9,35	-9,31	-11,8	10,79	3,54	-
2000	5,26	3,12	8,10	7,98	3,88	-
2001	4,21	0,69	5,17	8,0	-3,52	26,88
2002	5,06	1,49	7,16	3,20	1,13	-0,76
2003	3,75	2,09	4,68	6,09	1,95	5,90
2004	5,86	4,21	9,30	6,34	4,44	2,54
2005	4,80	4,03	5,85	6,04	4,49	5,96
2006	6,05	8,43	5,31	5,66	4,90	3,66
2007	6,78	10,5	6,31	6,70	6,26	6,42
2008	5,43	6,73	5,81	8,36	5,27	1,82
2009	-2,85	-5,85	-2,72	4,05	-0,53	2,51
2010	0,76	2,27	0,98	4,22	3,18	2,48
2011	1,03	3,11	2,20	2,83	2,16	3,72
2012	-1,10	-2,62	-0,53	1,77	-0,61	1,99
2013	2,61	3,23	3,07	1,52	2,50	2,70
2014	1,40	1,42	-1,33	2,0	3,61	0,93

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.4. Kişi Başına GSYH Yıllık Büyüme Hızı (%)

Ekonomik büyümeyi ölçmek için kişi başına reel GSYH'daki değişme oranları incelenir. Nüfus artış hızı reel GSYH artış hızından daha fazla ise kişi başı reel GSYH'daki artış milli gelir artış hızından daha az olacaktır. Reel GSYH'daki artışın gösterildiği grafik 3 ve kişi başına gelirdeki değişimin gösterildiği grafik 4 karşılaştırıldığında, savaş sonrasında nüfus artış hızının milli gelir artış hızından daha düşük olduğu Bosna Hersek'te kişi başına gelir artış hızının milli gelir artış hızından daha yüksek olduğu görülmüştür. 2000 yılı sonrasında milli gelir artış hızıyla kişi başına milli gelir artış hızı çok yakın oranlarda gerçekleşmiştir.

4.2. Nüfus, İstihdam ve İşsizlik

Sınırları belirli bir alanda (kent, bölge, ülke vs.), belirli zaman diliminde yaşayan insan sayısına "nüfus" denir. Doğum oranı ile ölüm oranı arasındaki farka "Doğal nüfus artış hızı" denir. Nüfus artış hızı, ülkelerin gelişmişlik seviyesini ölçmede kullanılan önemli bir kriterdir.

Eskiden ülkeler nüfus miktarıyla gücü doğru orantılı olarak görmekteydi. Ancak günümüzde nüfusun miktarından ziyade nüfusun nitelikleri üzerinde durulmaktadır. Çünkü geri kalmış ülkelerde nüfus artış oranının fazla olması birçok problemi beraberinde getirmektedir. O yüzden nüfusun ne kadar kalabalık olduğu değil ne kadar nitelikli olduğu önemlidir. Gelişmiş ülkeler nitelikli nüfus potansiyelini çok iyi kullanarak önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir.

Gelişmiş ülkelerde nüfus artış hızının az olması ya da nüfusun azalması ülkenin geleceğini tehdit etmektedir. Bu yüzden ülkeler için nüfus artışının belirli bir oranda devam etmesi çok önemli bir faktördür. Nüfus artış hızı çok fazla olursa o ülkede işsizlik artar, kalkınma hızı azalır, kişi başına düşen milli gelir azalır, tasarruflar azalır, tüketim artar, ihracat azalır ve nüfusa bağlı yatırımlar artar. O yüzden nüfus bir ülke ekonomisi için önemli bir makroekonomik göstergedir. Nüfus artış hızının ve nüfus miktarının fazla olduğu ülkeler (Çin örneğinde olduğu gibi) genç nüfus potansiyelini iyi değerlendirerek üretime yönlendirebilirse bu ülkelerde üretim artar, vergi gelirleri artar, iş gücü ucuz olduğu için ihracatta rekabet kolaylaşır.

İstihdam, üretim faktörlerinin gelir sağlamak amacıyla çalışması ya da çalıştırılması olarak tanımlanabilir. Bir ülkenin milli geliri ile üretim faktörleri sayısı arasında aynı yönlü bir ilişki vardır. Bir devletin ekonomisinde kısa dönemde istihdam edilen iş gücü miktarı milli gelir düzeyini belirler. Bu yüzden istihdam kavramı devletler için önemli bir makroekonomik göstergedir.

İşsizlik, iktisadi anlamda emek talebinin emek arzını karşılayamaması olarak açıklanır. Toplumda ortaya çıkan çalışma istek ve zorunluluğu ile orantılı olarak istihdam olanaklarının yaratılamaması sonucunda ortaya çıkmaktadır (Güney, 2009:136).

İşsizlik sadece işsiz kişilerin maddi ve manevi sıkıntılarına neden olmakla kalmamakta, aynı zamanda ekonomik düzenin mevcut kaynaklarının tam olarak

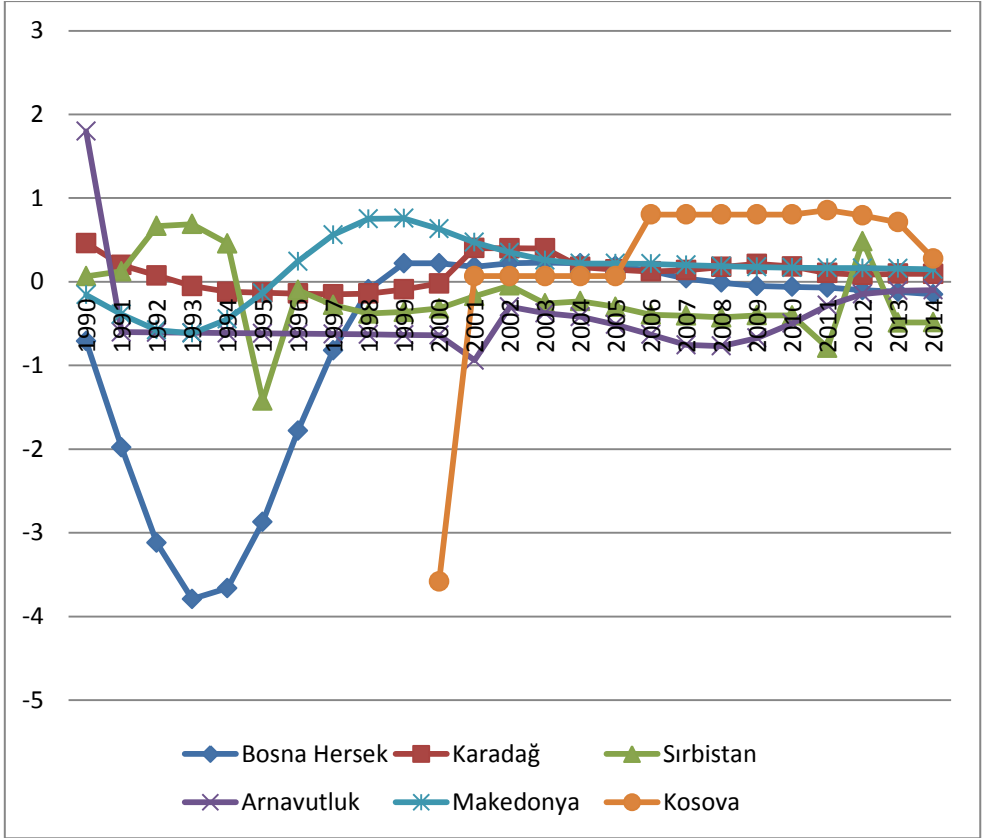
kullanılmamasına, dolayısıyla ülke refahının olması gereken yüksek düzeylerde oluşmamasına da neden olmaktadır. İşsizliğin olması, emek gücünün bir kısmının kullanılmayarak daha az üretim yapılması demektir. Bu da göstermektedir ki işsizliğin artışı bir ülke ekonomisinin büyümesi önündeki en önemli engellerden biridir (Güney, 2009:152).

Çizelge 4.5. Nüfus Artış Hızı (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-0,71	0,461	0,065	1,799	-0,155	-
1991	-1,98	0,2	0,126	-0,602	-0,389	-
1992	-3,12	0,076	0,666	-0,606	-0,576	-
1993	-3,79	-0,05	0,689	-0,610	-0,614	-
1994	-3,66	-0,12	0,457	-0,613	-0,446	-
1995	-2,87	-0,13	-1,422	-0,617	-0,134	-
1996	-1,78	-0,14	-0,099	-0,621	0,243	-
1997	-0,82	-0,15	-0,279	-0,625	0,562	-
1998	-0,09	-0,14	-0,379	-0,629	0,753	-
1999	0,22	-0,09	-0,361	-0,633	0,759	-
2000	0,22	-0,02	-0,319	-0,637	0,632	-3,5821
2001	0,18	0,402	-0,171	-0,938	0,472	0,06785
2002	0,22	0,400	-0,045	-0,299	0,351	0,06793
2003	0,23	0,399	-0,259	-0,374	0,259	0,06788
2004	0,22	0,177	-0,233	-0,417	0,219	0,06783
2005	0,19	0,147	-0,300	-0,511	0,218	0,0679
2006	0,13	0,124	-0,393	-0,630	0,216	0,80320
2007	0,04	0,138	-0,405	-0,755	0,199	0,80326
2008	-0,01	0,177	-0,425	-0,767	0,186	0,80321
2009	-0,05	0,214	-0,400	-0,673	0,177	0,8031
2010	-0,06	0,183	-0,402	-0,496	0,170	0,8032
2011	-0,07	0,105	-0,789	-0,283	0,166	0,856
2012	-0,10	0,084	0,485	-0,147	0,163	0,792
2013	-0,12	0,097	-0,486	-0,107	0,158	0,712
2014	-0,15	0,095	-0,485	-0,099	0,148	0,276

Kaynak: Dünya Bankası

Nüfus artış hızı, Batı balkan ülkelerinin ekonomik durumunu değerlendirebilmek için önemli bir veridir.

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.5. Nüfus Artış Hızı (%)

Bu bölümde Avrupa Birliğiyle İstikrar ve Ortaklık sürecinin bu ülkelerde nüfus artış hızı üzerindeki etkileri yukarıdaki grafik yardımıyla değerlendirilmektedir.

Grafik 5'ten de anlaşılacağı üzere, özellikle 1992-1995 yılları arasında Bosna'da yaşanan savaş süresince çalışmaya konu olan ülkelerin tümünün nüfus artış hızlarında bir düşüş söz konusudur. 1998-1999 yılları arasında yaşanan Kosova Savaşı'ı da Kosova'nın nüfus artış hızını çok fazla etkilemiştir.

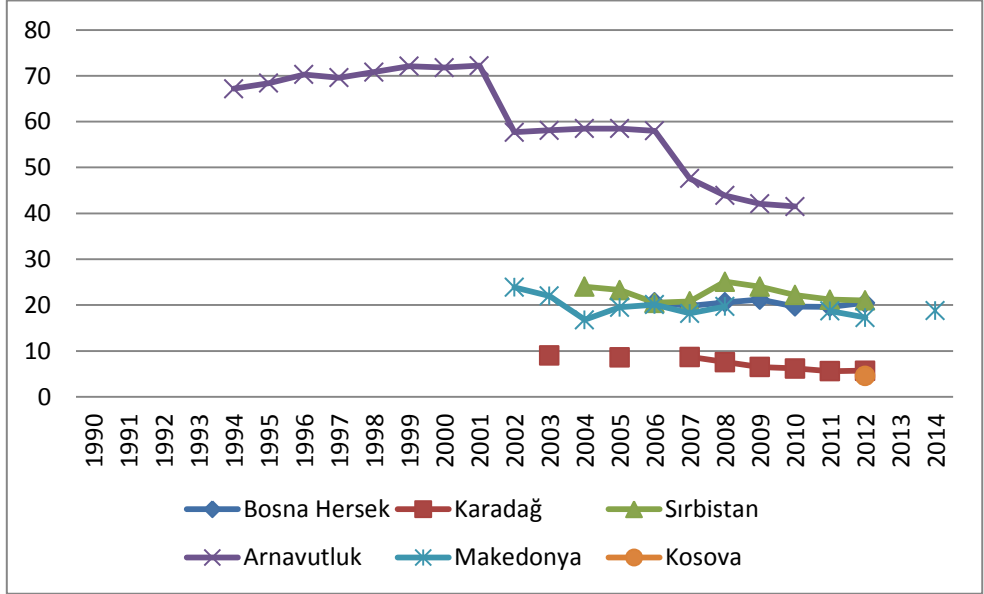
Çizelge 4.6. Toplam İstihdam içinde Tarım Sektörünün Payı

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-	-	-
1993	-	-	-	-	-	-
1994	-	-	-	67,19	-	-
1995	-	-	-	68,40	-	-
1996	-	-	-	70,30	-	-
1997	-	-	-	69,59	-	-
1998	-	-	-	70,80	-	-
1999	-	-	-	72,09	-	-
2000	-	-	-	71,80	-	-
2001	-	-	-	72,19	-	-
2002	-	-	-	57,70	23,89	-
2003	-	9	-	58,09	22	-
2004	-	-	24	58,5	16,79	-
2005	-	8,60	23,29	58,5	19,5	-
2006	20,60	-	20,5	58	20,10	-
2007	19,79	8,69	20,79	47,59	18,20	-
2008	20,60	7,59	25,10	43,90	19,70	-
2009	21,20	6,5	24	42,09	-	-
2010	19,70	6,19	22,20	41,5	-	-
2011	19,60	5,59	21,20	-	18,70	-
2012	20,5	5,69	21	-	17,29	4,59
2013	-	-	-	-	-	-
2014	-	-	-	-	18,8	-

Kaynak: Dünya Bankası

İstihdam, ülkedeki mevcut iş gücünün ekonomik faaliyetler içerisinde sürekli biçimde çalıştırılmasıdır. İstihdam kavramı bir ekonomide belli bir dönemde mevcut üretim öğelerinin var olan teknolojik düzeye göre hangi oranda kullanıldığını ifade eder. O yüzden ülkelerin ekonomilerini değerlendirirken göz önünde bulundurulması gereken önemli bir kavramdır istihdam. Toplam istihdam

içerisinde ne kadarının tarım, hizmetler ve sanayi olması o ülkenin gelişmişlik düzeyini daha iyi anlamamızı sağlar. Eğer toplam istihdam içerisinde tarım oranı fazla ise o ülke çok gelişmiş bir ülke değildir. Bu bölümde çalışmaya konu ülkelerde AB İstikrar ve Ortaklık sürecinin istihdam içindeki tarım sektöründeki değişimler grafik 4.6. yardımıyla incelenecektir.

Kaynak: Dünya Bankası

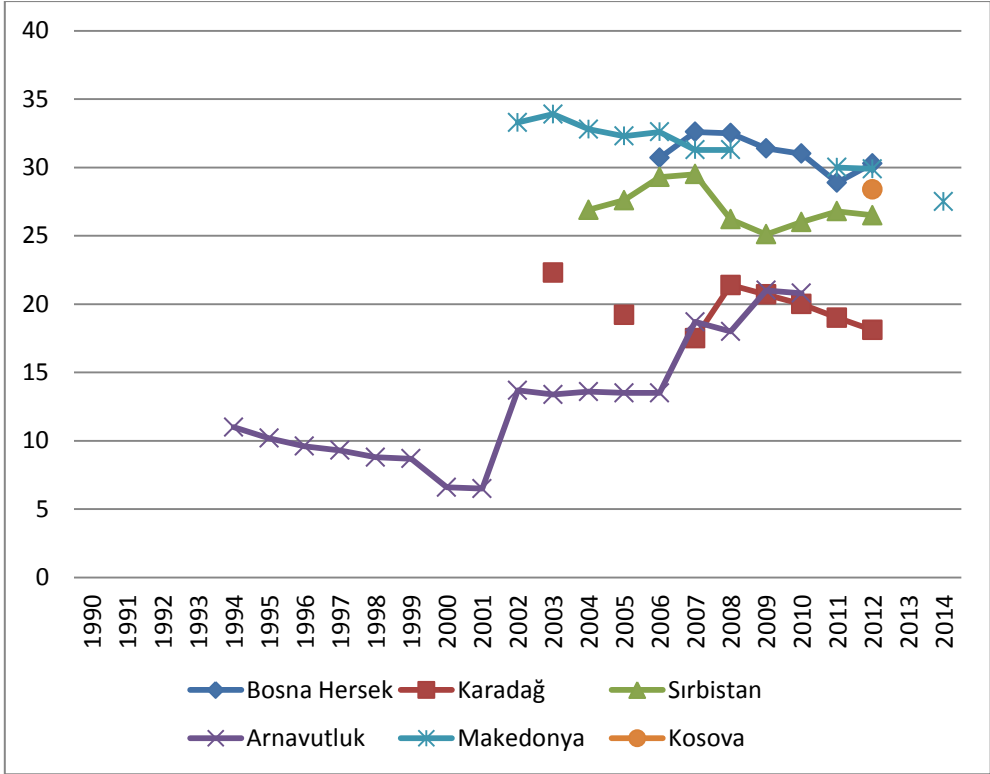
Grafik 4.6. Toplam İstihdam içinde Tarım Sektörünün Payı

Batı Balkan devletleri içinde toplam istihdamın içerisinde tarım sektörünün en yüksek pay aldığı ülke Arnavutluk'tur. 1990'ların başında toplam istihdamın yaklaşık %70'inin tarım sektöründe istihdam edildiği Arnavutluk'ta bu pay giderek azalarak 2010'da %40'a düşmüştür. 2012 yılı itibariyle, Arnavutluk'u sırasıyla Sırbistan, Bosna Hersek, Makedonya, Karadağ ve Kosova takip etmektedir. Karadağ ve Kosova'da istihdamın %10'nundan azı; Sırbistan, Makedonya, Bosna Hersek ve Arnavutluk'ta ise %20'sinden fazlası tarım sektörü tarafından gerçekleştirilmektedir.

Çizelge 4.7. Toplam İstihdam içinde Sanayi Sektörünün Payı

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-	-	-
1993	-	-	-	-	-	-
1994	-	-	-	11	-	-
1995	-	-	-	10,19	-	-
1996	-	-	-	9,60	-	-
1997	-	-	-	9,30	-	-
1998	-	-	-	8,80	-	-
1999	-	-	-	8,69	-	-
2000	-	-	-	6,59	-	-
2001	-	-	-	6,5	-	-
2002	-	-	-	13,69	33,29	-
2003	-	22,29	-	13,39	33,90	-
2004	-	-	26,89	13,60	32,79	-
2005	-	19,20	27,60	13,5	32,29	-
2006	30,70	-	29,29	13,5	32,59	-
2007	32,59	17,5	29,5	18,70	31,29	-
2008	32,5	21,39	26,20	18	31,29	-
2009	31,39	20,70	25,10	21	-	-
2010	31	20	26	20,79	-	-
2011	28,89	19	26,79	-	30	-
2012	30,29	18,10	26,5	-	29,89	28,39
2013	-	-	-	-	-	-
2014	-	-	-	-	27,5	-

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

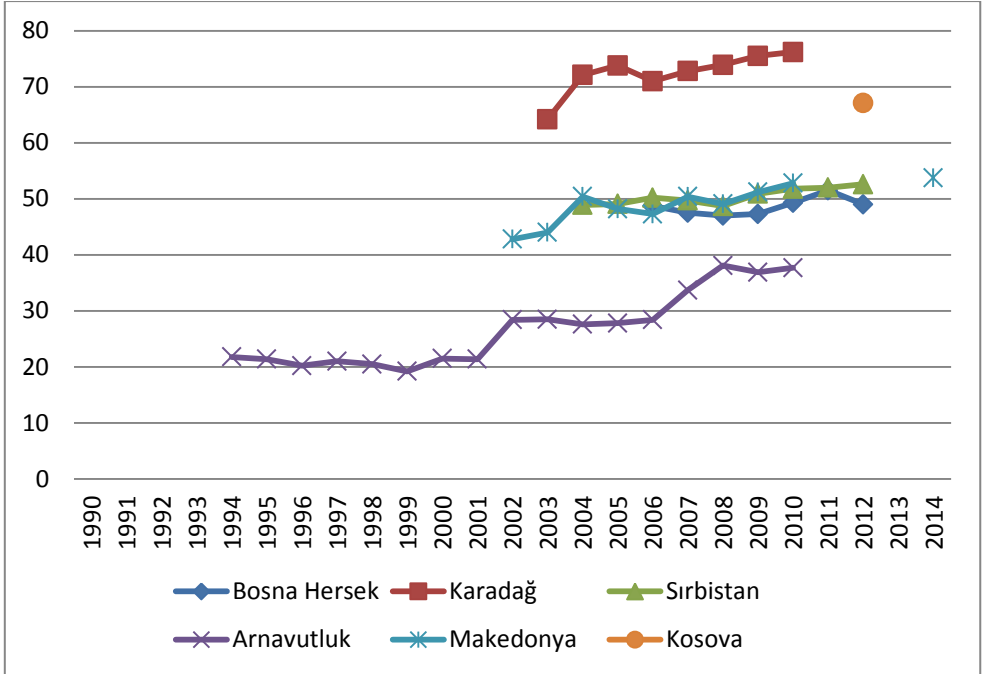
Grafik 4.7. Toplam İstihdam içinde Sanayi Sektörünün Payı

Genel olarak toplam istihdam içerisinde sanayi sektörünün payının en az olduğu ülke Arnavutluk olmakla birlikte, yıllar itibariyle Arnavutluk'ta sanayinin payının arttığı gözlemlenmektedir. Arnavutluk'ta tarım sektörünün payı azalırken sanayi sektörünün payı artmaktadır. Diğer ülkelerde ise, sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı giderek azalmaktadır.

Çizelge 4.8. Toplam İstihdam içinde Hizmetler Sektörünün Payı

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-	-	-
1993	-	-	-	-	-	-
1994	-	-	-	21,79	-	-
1995	-	-	-	21,39	-	-
1996	-	-	-	20,20	-	-
1997	-	-	-	21	-	-
1998	-	-	-	20,5	-	-
1999	-	-	-	19,20	-	-
2000	-	-	-	21,5	-	-
2001	-	-	-	21,39	-	-
2002	-	-	-	28,39	42,79	-
2003	-	64,19	-	28,5	44	-
2004	-	72,09	48,90	27,60	50,40	-
2005	-	73,80	49,09	27,79	48,20	-
2006	48,70	71	50,20	28,39	47,29	-
2007	47,5	72,80	49,70	33,70	50,40	-
2008	47	73,90	48,70	38,09	49,09	-
2009	47,29	75,5	50,90	36,90	51,20	-
2010	49,29	76,19	51,79	37,70	52,79	-
2011	51,5	-	52	-	-	-
2012	49	-	52,59	-	-	67,09
2013	-	-	-	-	-	-
2014	-	-	-	-	53,7	-

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.8. Toplam İstihdam içinde Hizmetler Sektörünün Payı

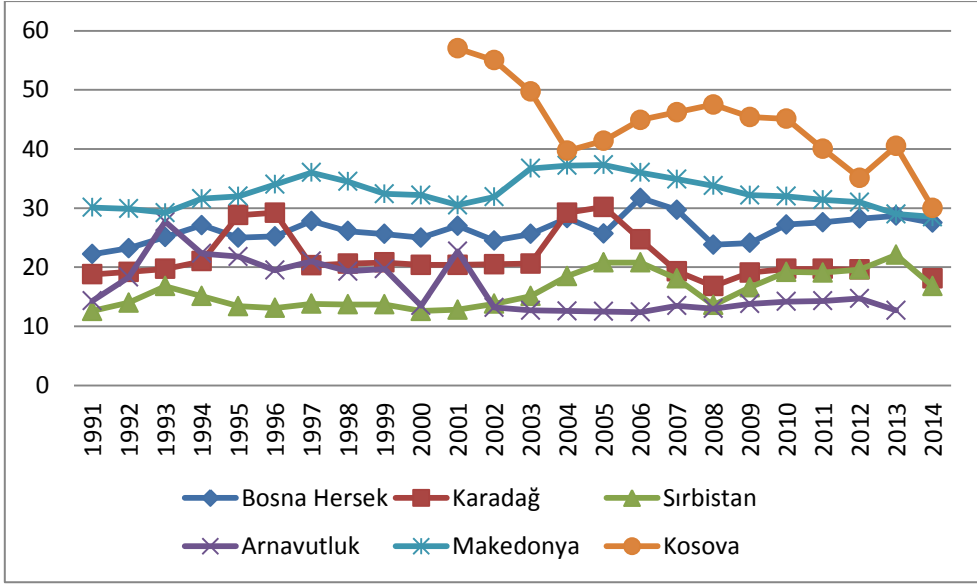
Toplam istihdamda hizmetlerin en düşük pay aldığı ülke Arnavutluk'tur. Arnavutluk'ta tarım sektörünün istihdamdaki payı azalırken onun yerini sanayi ve hizmetler sektörü almıştır. Diğer ülkelerde ise hizmetler sektörünün istihdamdaki payı sürekli artmıştır. Hizmetler sektörü içerisinde turizmin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Genel olarak bir değerlendirme yapmak gerekirse; Arnavutluk dışındaki Batı Balkan devletlerinde tarım sektörünün istihdamdaki payı değişmezken sanayinin payı azalmakta onun yerini hizmetler sektörü doldurmaktadır. Bir tarım ülkesi görünümünde olan Arnavutluk'ta ise tarım sektörünün istihdamdaki payı azalırken sanayi ve hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Tarımın payının azalmasında İngiltere, ABD gibi büyük devletlerin bu ülkelere gelip tarım alanları kiralamaları da etkili olmuştur. Bu durumda da bölge halkı sanayi ve hizmetler alanına kaymaktadır.

Çizelge 4.9. İşsizlik Oranları (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1991	22,2	18,8	12,6	14,3	30,1	-
1992	23,2	19,2	14	18,3	29,9	-
1993	25,1	19,7	16,8	27,7	29,2	-
1994	27,1	21	15,1	22,3	31,6	-
1995	25	28,8	13,4	21,8	32	-
1996	25,2	29,2	13,1	19,5	34	-
1997	27,8	20,3	13,8	21	36	-
1998	26,1	20,6	13,7	19,3	34,5	-
1999	25,6	20,8	13,7	19,7	32,4	-
2000	25	20,4	12,6	13,5	32,2	-
2001	27	20,4	12,8	22,7	30,5	57
2002	24,5	20,5	13,8	13,2	31,9	55
2003	25,6	20,6	15,1	12,7	36,7	49,7
2004	28,3	29,2	18,5	12,6	37,2	39,7
2005	25,7	30,2	20,8	12,5	37,3	41,4
2006	31,7	24,7	20,8	12,4	36	44,9
2007	29,7	19,3	18,1	13,5	34,9	46,2
2008	23,8	16,8	13,6	13	33,8	47,5
2009	24,1	19,1	16,6	13,8	32,2	45,4
2010	27,2	19,7	19,2	14,2	32	45,1
2011	27,6	19,7	19,1	14,3	31,4	40
2012	28,2	19,6	19,6	14,7	31	35,1
2013	28,7	-	22,1	12,7	29	40,5
2014	27,5	18,1	16,8	-	28,5	30

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.9. İşsizlik Oranları (%)

Balkan devletlerinin en büyük sorunlarının başında işsizlik yer almaktadır. 2013 yılı itibariyle işsizlik oranının en yüksek olduğu ülke Kosova en düşük olduğu ülke ise Arnavutluk'tur. İşsizlik oranlarını azaltma konusunda başarılı sonuçlar ortaya konduğunu söylemek zordur. Bunun önemli sebeplerinden biri tüm dünyayı etkileyen 2008 küresel krizidir. Bu ülkeler, iç istikrar sorunlarının yanı sıra, en önemli ticaret partnerleri olan Avrupa Birliği ülkelerinin krizden etkilenmeleri nedeniyle dış ticaretlerinin daralmasından kaynaklanan önemli ekonomik sorunlarla yüzleşmişlerdir.

4.3. Gelir Dağılımı ve Yoksulluk

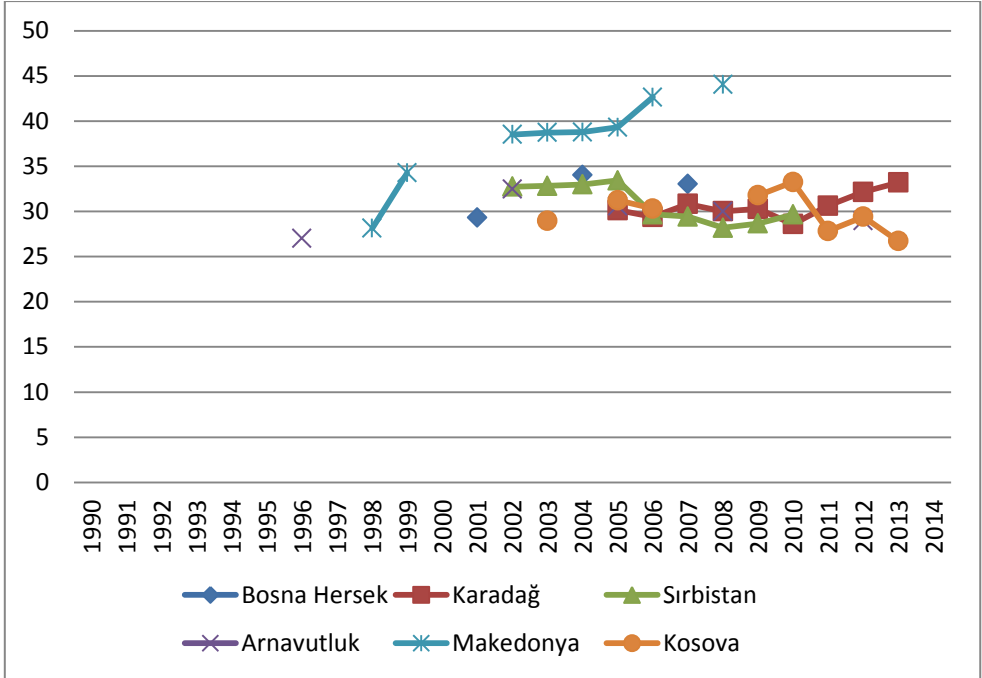
Dünyanın en büyük ve en önemli sorunlarından biri de adaletsiz gelir dağılımı ve yoksulluktur. Üstelik bu sorun artık sadece bir ekonomik sorun olmayıp, sosyal bir sorundur. Ülkeler için gelir dağılımı ve yoksulluk verileri o ülkelerin ekonomik durumlarını yansıttığı için önemlidir. Yoksulluk, günlük temel ihtiyaçların tamamını veya büyük bir kısmını karşılayacak yeterli gelire sahip olmama durumudur. Özellikle küreselleşmenin hız kazandığı, dünyanın hızla entegrasyon sürecine girdiği 1990 sonrasında birçok ülkede gelir dağılımı bozulmuş, yoksulluk artmıştır.

Yoksulluk ve aşırı gelir dağılımı adaletsizliği bundan yıllar önce dünyanın belli bölgeleri için konuşulup bu bölgeler için tehdit oluştururken, günümüzde gelişmiş büyük ekonomileri de tehdit eder bir hal almıştır. Bu bölümde çalışmaya dâhil olan ülkelerin gelir dağılımı GINI Katsayısı yardımıyla karşılaştırılmış, ayrıca yoksulluk oranları da incelenmiştir.

Çizelge 4.10. GINI Katsayısı (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-	-	-
1993	-	-	-	-	-	-
1994	-	-	-	-	-	-
1995	-	-	-	-	-	-
1996	-	-	-	27,01	-	-
1997	-	-	-	-	-	-
1998	-	-	-	-	28,13	-
1999	-	-	-	-	34,26	-
2000	-	-	-	-	-	-
2001	29,3	-	-	-	-	-
2002	-	-	32,74	32,46	38,51	-
2003	-	-	32,83	-	38,72	28,95
2004	34,04	-	32,98	-	38,77	-
2005	-	30,14	33,43	30,6	39,31	31,24
2006	-	29,39	29,67	-	42,64	30,32
2007	33,04	30,82	29,43	-	-	-
2008	-	30,01	28,18	29,98	44,05	-
2009	-	30,27	28,67	-	-	31,78
2010	-	28,6	29,65	-	-	33,25
2011	-	30,63	-	-	-	27,83
2012	-	32,16	-	28,96	-	29,4
2013	-	33,19	-	-	-	26,71
2014	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

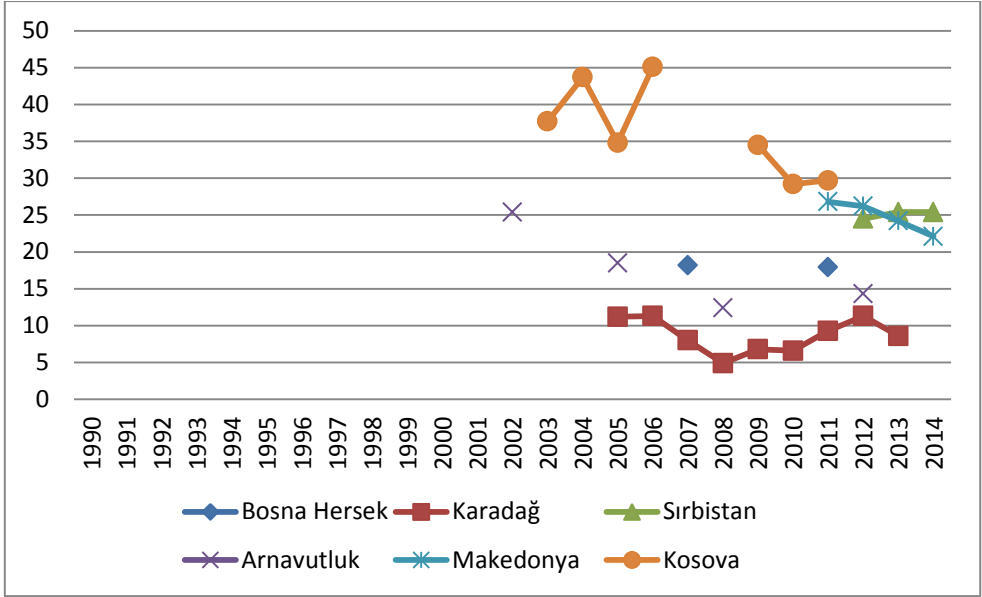
Grafik 4.10. GINI Katsayısı (%)

GINI Katsayısı, gelir dağılımındaki eşitsizliği ölçmede kullanılan bir araçtır. Bu bölümde Avrupa Birliğiyle İstikrar ve Ortaklık sürecinin bu ülkelerin GINI katsayısı oranları üzerindeki etkileri yukarıdaki grafik yardımıyla değerlendirilmektedir. GINI katsayısı Makedonya, Bosna Hersek ve Karadağ'da yıllar itibariyle daha yüksek değerler almaya başlarken, Sırbistan ve Kosova'da GINI katsayısının değeri küçülmüştür. Bu sonuç GINI katsayısının arttığı ülkelerde gelir eşitsizliği büyürken, katsayının azaldığı ülkelerde gelir eşitsizliğinin de azaldığını göstermektedir.

Çizelge 4.11. Yoksulluk Oranları (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-	-	-
1993	-	-	-	-	-	-
1994	-	-	-	-	-	-
1995	-	-	-	-	-	-
1996	-	-	-	-	-	-
1997	-	-	-	-	-	-
1998	-	-	-	-	-	-
1999	-	-	-	-	-	-
2000	-	-	-	--	-	-
2001	-	-	-	-	-	-
2002	-	-	-	25,4	-	-
2003	-	-	-	-	-	37,7
2004	-	-	-	-	-	43,7
2005	-	11,2	-	18,5	-	34,8
2006	-	11,3	-	-	-	45,1
2007	18,2	8	-	-	-	-
2008	-	4,9	-	12,4	-	-
2009	-	6,8	-	-	-	34,5
2010	-	6,6	-	-	-	29,2
2011	17,9	9,3	-	-	26,8	29,7
2012	-	11,3	24,5	14,3	26,2	-
2013	-	8,6	25,4	-	24,2	-
2014	-	-	25,4	-	22,1	-

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.11. Yoksulluk Oranları (%)

Karadağ'da 2005 yılında % 11,2 olan yoksulluk oranı 2013'de % 8,6'ya gerilemiştir. Aynı şekilde bu oran Kosova'da %37,7'den % 29,7'ye; Arnavutluk'ta % 25,4'den % 14,3'e; Makedonya'da ise % 26,8'den % 22,1'e düşmüştür. Genel olarak bu durumdan zamanla Batı Balkan ülkelerinin yoksulluk oranlarında belli bir düzelmeye olduğu yorumunu yapabiliriz.

4.4. Enflasyon

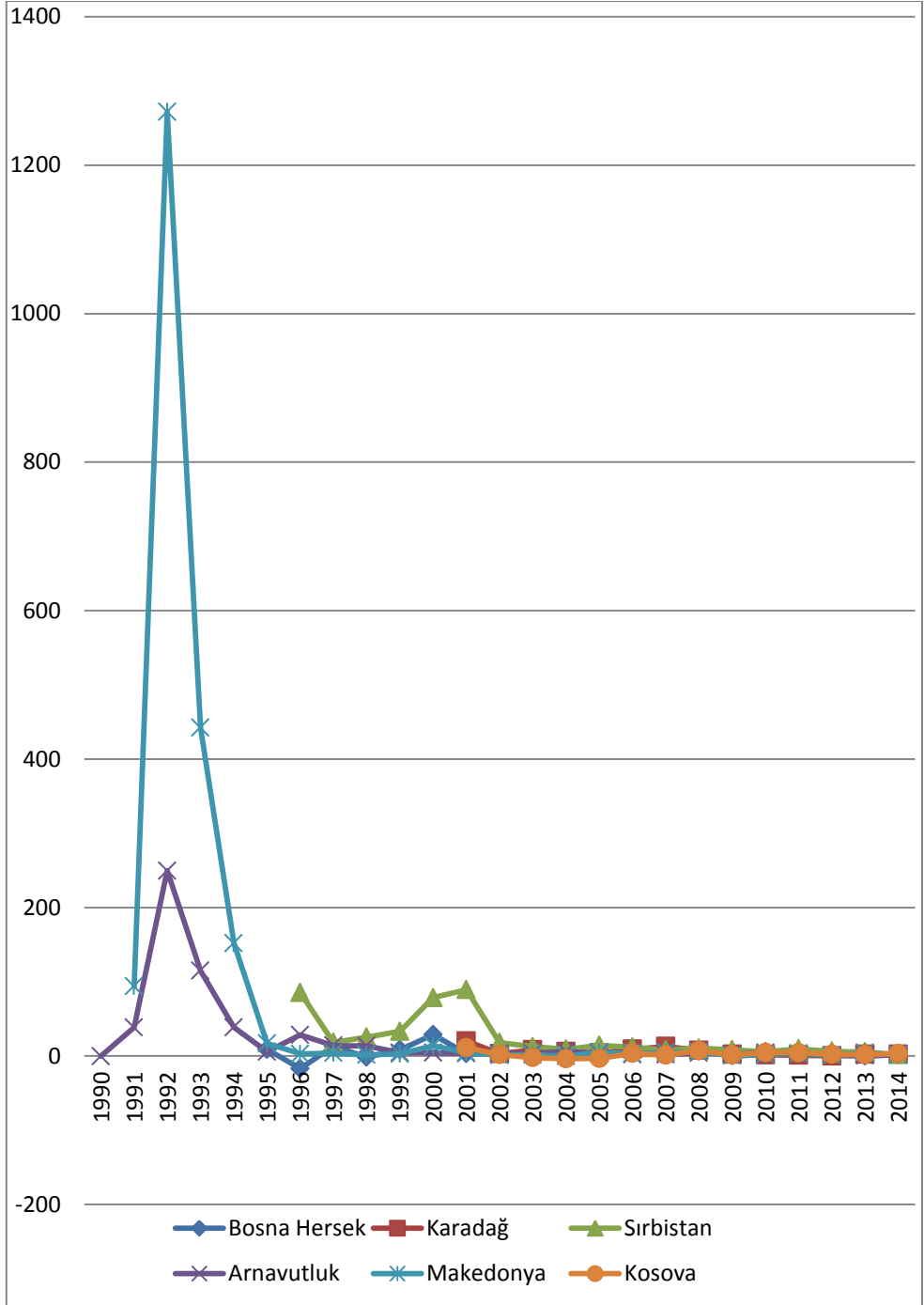
Enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin sürekli ve anlamlı bir artış göstermesi olarak tanımlanabilir. Enflasyon daha çok gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı bir sorundur.

Enflasyon ülkelerin refah düzeyini düşürdüğü için ülkeler için önemli bir makroekonomik göstergedir. Ayrıca enflasyon ortamında faizler yükseldiği için devletin borçlanma maliyetini artırır, ekonomide bir istikrarsızlık dönemi yaratabilir. Bu bölümde çalışmaya konu olan devletlerin enflasyon oranları karşılaştırılmaktadır.

Çizelge 4.12. Enflasyon (GSYİH Deflatörü Yıllık Büyüme Hızı)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-0,46	-	-
1991	-	-	-	38,56	93,73	-
1992	-	-	-	249,6	1271,76	-
1993	-	-	-	114,8	442,14	-
1994	-	-	-	38,41	151,88	-
1995	8,84	-	-	5,573	17,09	-
1996	-17,05	-	85,22	28,41	2,864	-
1997	13,01	-	18,40	13,94	3,929	-
1998	-1,58	-	25,41	13,55	1,391	-
1999	8,35	-	33,23	4,476	2,738	-
2000	28,79	-	78,57	4,321	13,78	-
2001	2,96	20,20	89,24	3,458	4,718	11,40
2002	4,46	3,060	18,04	3,300	0,943	1,80
2003	0,912	8,320	12,58	3,383	1,652	-2,17
2004	2,57	5,915	9,08	6,007	-0,166	-3,83
2005	3,45	4,321	14,32	3,469	4,896	-3,20
2006	7,44	9,059	11,86	1,995	3,252	3,52
2007	5,55	12,71	8,21	1,989	4,592	1,25
2008	7,40	7,662	10,61	3,851	5,491	7,11
2009	0,20	2,401	8,29	2,418	0,295	1,42
2010	1,63	1,618	5,87	4,493	2,041	4,69
2011	2,60	0,936	9,56	2,314	3,722	4,55
2012	1,07	-0,091	6,26	1,039	1,002	2,20
2013	-0,28	2,247	5,43	0,773	4,260	1,79
2014	1,57	2,265	1,88	1,398	1,439	3,24

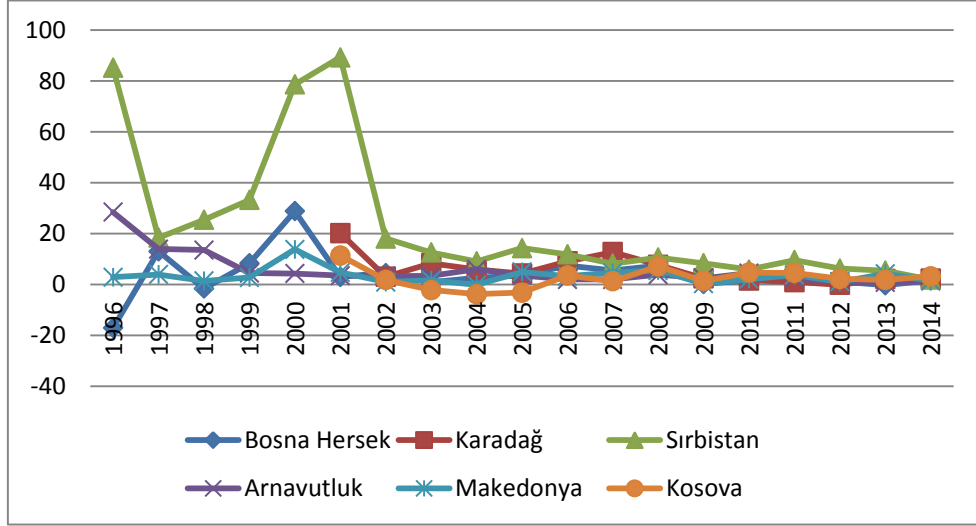
Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.12. Enflasyon Oranı 1990-2014 (GSYH Deflatörü Yıllık Büyüme Hızı)

Batı Balkan ülkelerinde de diğer ülkelerde olduğu gibi yüksek enflasyon istenmeyen bir durumdur. İstikrar ve Ortaklık Süreci öncesinde 1992-1993 yılları arasında yaşanan Avrupa Para Krizi ve 1992-1995 yılları arasında Bosna'da yaşanan savaş süresince çalışmaya konu olan ülkelere Makedonya ve Arnavutluk'ta çok yüksek enflasyon oranları görülmüştür.

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.12. Enflasyon Oranı 1996-2014 (GSYH Deflatörü Yıllık Büyüme Hızı)

1997 yılı itibariyle düşmeye başlayan enflasyon oranı 1998-1999'da yaşanan Kosova Savaşı'ndan etkilenmiş ve yükselmiştir. 2000'li yılların başından 2014 yılına kadar enflasyon oranında önemli iyileşme görülmüştür. 2014 yılında enflasyon oranları genel olarak %3'ün altında gerçekleşmiştir.

4.5. Faiz Oranı, Tasarruf ve Yatırımlar

Faiz, parayı belli bir dönemde kullanmanın maliyetidir. Faiz, makroekonomik açıdan çok önemli bir veridir. Bu durumun nedeni faiz oranlarının ülkenin tasarruf ve yatırım oranlarını, yerli paranın değerini ve devlet borçlanmasının maliyetini etkilemesidir. Faiz oranlarının diğer bir etkisi, devletin borçlanma maliyetleri üzerinedir. Artan devlet iç borçlanma senetleri faizleri, devletin daha pahalı borç bulmasına neden olacaktır ve bütçe dengesini daha da olumsuz bir hale getirecektir. Faiz'in makroekonomi açısından diğer bir önemli etkisi ise sermaye girişlerini etkilemesidir. Faiz oranı, ülkeye gelen yabancı

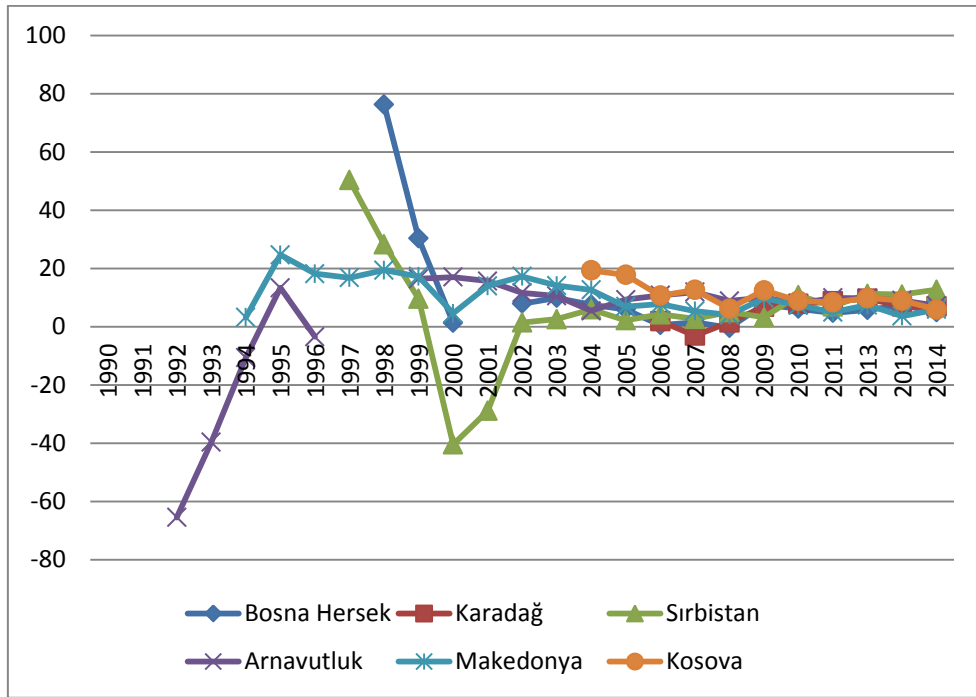
sermayenin miktarını belirleyen önemli bir unsurdur. Ülkenin yerel faiz oranı, yurtdışındaki faizlerden ne kadar yüksekse o kadar çok yabancı sermaye ülkeye çekilir.

Çizelge 4.13. Reel Faiz Oranı

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-65,51	-	-
1993	-	-	-	-39,68	-	-
1994	-	-	-	-10,65	3,148	-
1995	-	-	-	13,33	24,64	-
1996	-	-	-	-3,473	18,19	-
1997	-	-	50,30	-	16,82	-
1998	76,28	-	28,26	-	19,37	-
1999	30,33	-	9,625	16,40	17,23	-
2000	1,32	-	-40,47	17,04	4,518	-
2001	-	-	-28,92	15,65	13,97	-
2002	7,88	-	1,415	11,62	17,25	-
2003	9,86	-	2,568	10,53	14,11	-
2004	7,51	-	5,903	5,427	12,62	19,34
2005	5,94	-	2,188	9,283	6,898	17,78
2006	0,53	1,92	4,199	10,73	7,785	10,66
2007	1,53	-3,11	2,690	11,87	5,393	12,63
2008	-0,398	1,46	4,980	8,828	3,973	6,22
2009	7,70	6,79	3,215	10,00	9,749	12,48
2010	6,14	7,78	10,78	7,971	7,293	8,86
2011	4,70	8,66	6,944	9,888	4,961	8,36
2013	5,75	9,6	11,23	9,739	7,417	9,81
2013	7,29	6,98	11,03	8,984	3,627	8,94
2014	4,98	6,98	12,68	7,159	5,931	5,85

Kaynak: Dünya Bankası

İktisadi anlamda tasarruf gelir ile tüketim arasındaki farka denir. Tasarrufların artması ülkelerin büyümesini de doğrudan etkiler. Yatırımların fazla olduğu ülkelerde hızlı kalkınma ve sürdürülebilir gelişmeler olduğu gözlenmektedir. Ulusal tasarruflarla yatırım arasında büyük bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bir ülkenin yurtiçi tasarrufları düşükse bu ülkenin doğrudan kalkınmasını da etkiler ve o ülkenin kalkınması dış finansman desteklerine dayanır. Dış finansman destekleri ile kalkınan bir ülkenin dış bağımlılığı zamanla artar. Bu durum ülkenin kalkınması ve refahını etkileyecektir. Bu sebeplerden dolayı ülkeler için faiz oranı, tasarruf ve yatırım önemli birer makroekonomik göstergedir.

Kaynak: Dünya Bankası

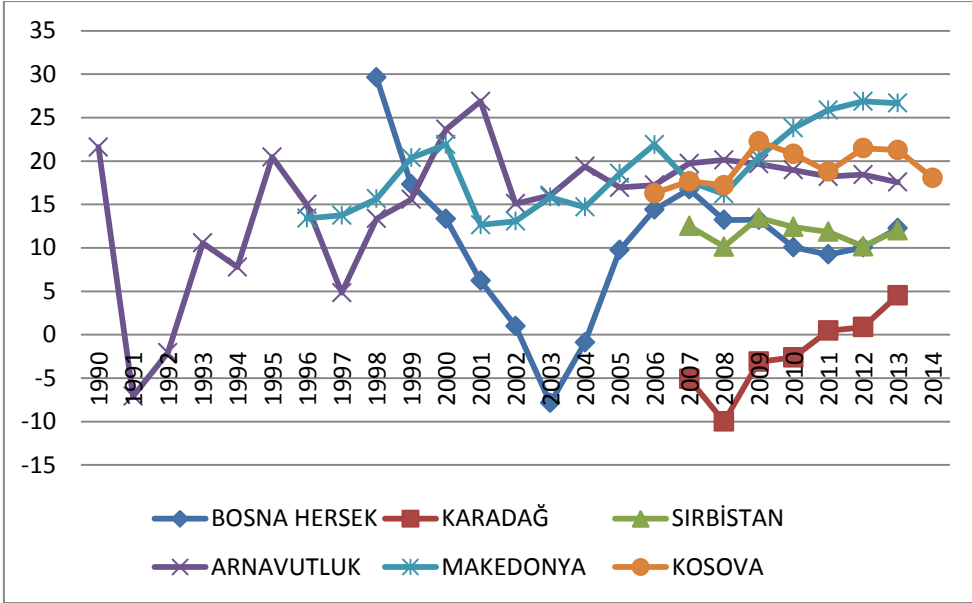
Grafik 4.13. Reel Faiz Oranı

Batı balkan ülkelerinde 2000 yılı öncesinde savaşlar ve ekonomik krizler nedeniyle istikrarsız ani artış ve azalışların gözlendiği reel faiz oranlarının 2000 sonrası itibariyle 2008'e kadar istikrarlı olarak azaldığı gözlenmektedir. 2008 krizinin etkisiyle reel faiz oranlarında bir artış yaşanmış ve faiz oranları %12'lere kadar çıkmış ancak 2014 yılına gelindiğinde %5 düzeyine inmiştir.

Çizelge 4.14. Tasarruf / GSYH

	BOSNA HERSEK	KARADAĞ	SIRBİSTAN	ARNAVUTLUK	MAKEDONYA	KOSOVA
1990	-	-	-	21,60	-	-
1991	-	-	-	-7,094	-	-
1992	-	-	-	-2,062	-	-
1993	-	-	-	10,56	-	-
1994	-	-	-	7,776	-	-
1995	-	-	-	20,45	-	-
1996	-	-	-	14,99	13,40	-
1997	-	-	-	4,833	13,75	-
1998	29,62	-	-	13,37	15,65	-
1999	17,30	-	-	15,58	20,37	-
2000	13,35	-	-	23,65	21,90	-
2001	6,21	-	-	26,86	12,64	-
2002	1,005	-	-	15,10	13,06	-
2003	-7,863	-	-	16,03	15,83	-
2004	-0,900	-	-	19,37	14,68	-
2005	9,755	-	-	16,95	18,55	-
2006	14,40	-	-	17,23	21,89	16,29
2007	16,73	-5,102	12,52	19,72	17,64	17,66
2008	13,21	-9,992	10,14	20,13	16,19	17,22
2009	13,23	-3,106	13,46	19,67	20,41	22,26
2010	10,06	-2,620	12,41	18,97	23,79	20,80
2011	9,23	0,460	11,85	18,20	25,87	18,78
2012	10,05	0,861	10,17	18,42	26,87	21,47
2013	12,25	4,544	12,01	17,56	26,66	21,27
2014	-	-	-	-	-	18,06

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.14. Tasarruf/ GSYH

Tasarrufların GSYH içindeki payının verilerin elde edilebildiği ilk yıldan 2014 yılına kadarki sürede Bosna Hersek hariç tüm ülkelerde artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Bosna'da savaştan sonra 2003 yılına kadar tasarrufların milli gelir içindeki payı sürekli olarak azalmış. 2003 yılından sonra tasarrufların milli gelirdeki payı artmaya başlasa da 2008 krizinden sonra yeniden azalma trendine girmiştir. 2008 krizinin tüm ülkeler için benzer sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür.

4.6. Dış Borçlar

Dış borçlar, dış kaynaklardan sağlanan geri ödemeleri sırasında ulusal gelir üzerinde arttırıcı ya da azaltıcı etkide bulunan ve uluslararası ilişkilerden kaynaklanan bir ülkeden diğerine transfer akımlarıdır (Uçak, 2006).

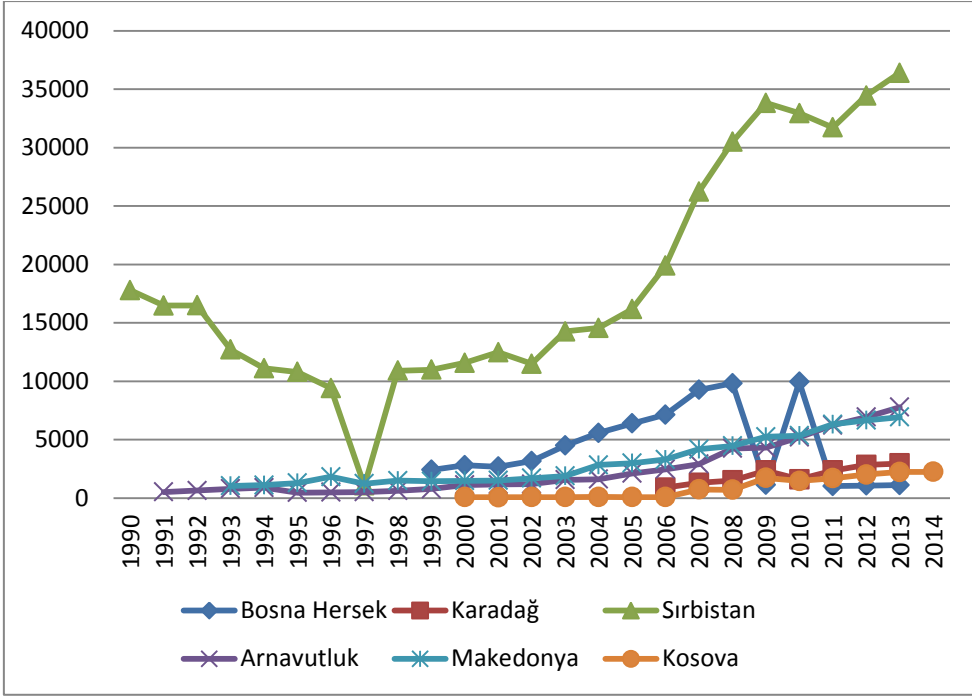
Dış borçlanma, gelişmekte olan ülkelerin iç tasarruf yetersizliği nedeniyle ekonomik kalkınmalarında yoğun olarak kullandığı bir finansal kaynaktır. Dış borçlar alındığında ülke ekonomisine ek kaynak niteliği taşımaktadır. Alınan dış borçlar üretken ve verimli alanlarda kullanıldığında yatırım ve ihracat artar ve borç servisi finansmanında da kullanılabilir. Aksi takdirde alınan dış borçlar

üretimine dönüştürülemeyip dış borçlar finanse edilemediğinde ülkeler krize sürüklenmektedir (Olcay, 2013). Bu sebeple dış borçlar ülkeler için önemli bir makroekonomik göstergedir.

Çizelge 4.15. Toplam Dış Borç Stoku (Milyon ABD \$, Cari)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	17792	-	-	-
1991	-	-	16472	511	-	-
1992	-	-	16483	632	-	-
1993	-	-	12708	786	1041	-
1994	-	-	11100	883	1103	-
1995	-	-	10785	458	1277	-
1996	-	-	9409	491	1818	-
1997	-	-	1066	516	1233	-
1998	-	-	10897	623	1489	-
1999	2404	-	10978	773	1436	-
2000	2799	-	11573	1122	1479	72
2001	2684	-	12478	1154	1498	69
2002	3165	-	11490	1181	1695	75
2003	4482	-	14259	1552	1889	82
2004	5573	-	14562	1606	2829	85
2005	6377	-	16159	2101	2981	79
2006	7130	879	19885	2465	3296	83
2007	9249	1299	26211	2897	4174	735
2008	9814	1502	30493	4238	4457	710
2009	1132	2356	33813	4310	5246	1726
2010	9934	1603	32934	5200	5343	1456
2011	1016	2353	31724	6227	6304	1700
2012	1057	2830	34444	6925	6649	2002
2013	1107	2955	36397	7776	6933	2221
2014	-	-	-	-	-	2242

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

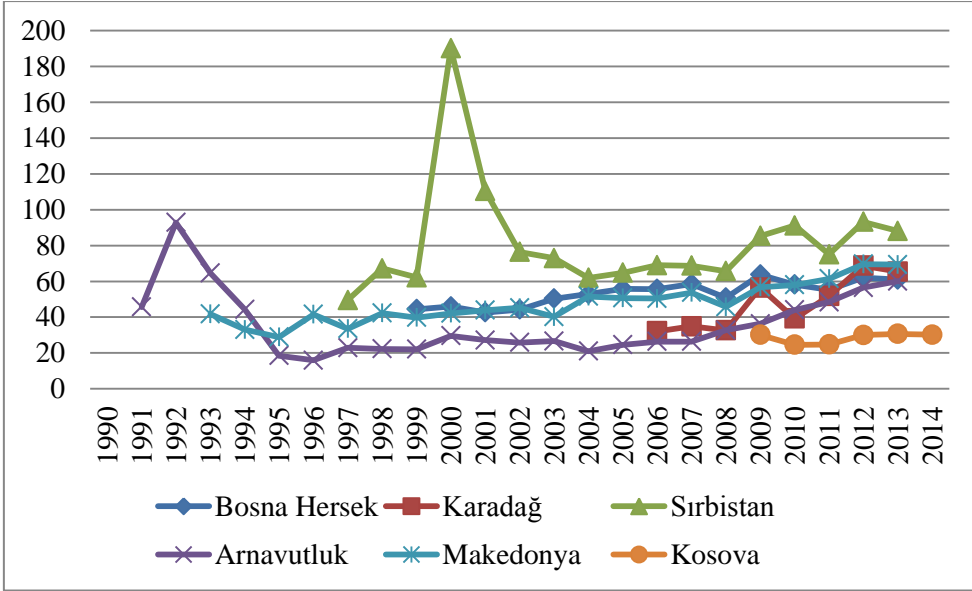
Grafik 4.15. Toplam Dış Borç Stoku (Milyon ABD \$, Cari)

Genel olarak çalışmaya konu ülkelerin tümünde toplam dış borç stoku artmıştır. Dış borç stokunun en fazla olduğu ülke Sırbistan'dır.

Çizelge 4.16. Dış Borç Stoku (% GSMH)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	45,7	-	-
1992	-	-	-	92,9	-	-
1993	-	-	-	64,6	41,7	-
1994	-	-	-	44,3	33,09	-
1995	-	-	-	18,5	28,9	-
1996	-	-	-	15,9	41,6	-
1997	-	-	49,5	22,9	33,5	-
1998	-	-	67,2	22,3	42,3	-
1999	44,4	-	62,2	22,1	39,8	-
2000	45,9	-	190,2	29,6	42,08	-
2001	42,6	-	110,5	27,2	43,9	-
2002	44,2	-	76,4	25,8	45,2	-
2003	50,3	-	72,9	26,6	40,2	-
2004	52,9	-	61,9	21,0	51,6	-
2005	55,8	-	64,8	24,6	50,7	-
2006	55,7	32,09	69,02	26,37	50,4	-
2007	58,5	34,9	68,7	26,34	53,7	-
2008	50,9	32,6	65,7	32,7	45,8	-
2009	63,7	56,5	85,4	36,3	56,8	30,1
2010	58,2	39,2	91,2	44,04	58,03	24,6
2011	55,2	51,8	75,10	48,4	61,4	24,8
2012	62,1	68,7	93,2	56,5	69,6	30,0
2013	60,94	65,4	88,09	60,09	69,4	30,7
2014	-	-	-	-	-	30,2

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

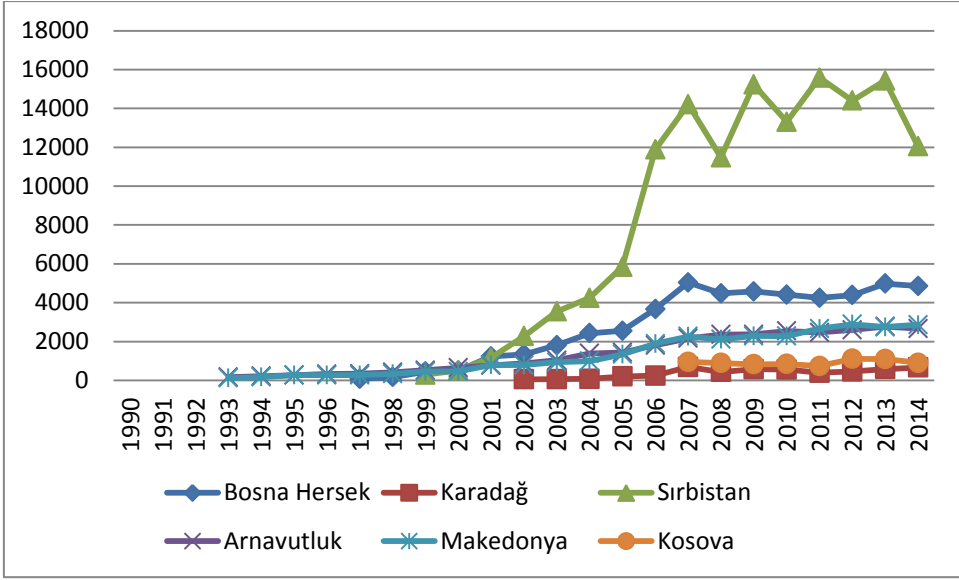
Grafik 4.16. Dış Borç Stoku (% GSMH)

Dış borçların milli gelir içerisindeki payına bakıldığında dış borçların milli gelir içerisinde oldukça önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir ve tüm ülkelerde bu payın giderek arttığı gözlenmektedir. 2012 yılından sonra Avrupa borç krizinin etkisiyle bu payın azalmaya başladığı Arnavutluk'ta %56'dan %6 gibi çok önemli oranda düştüğü görülmektedir.

Çizelge 4.17. Toplam Rezervler (Altın Dahil, Milyon ABD \$, Cari)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	-	-	-
1993	-	-	-	166	120	-
1994	-	-	-	223	166	-
1995	-	-	-	265	275	-
1996	-	-	-	323	267	-
1997	80	-	-	342	280	-
1998	174	-	-	417	334	-
1999	452	-	292	523	459	-
2000	496	-	516	646	460	-
2001	1233	-	1168	770	798	-
2002	1336	58	2278	876	789	-
2003	1813	63	3550	1038	934	-
2004	2427	81	4245	1387	991	-
2005	2547	202	5842	1439	1340	-
2006	3671	247	11888	1812	1889	-
2007	5041	688	14214	2161	2264	951
2008	4479	435	11477	2363	2110	892
2009	4575	572	15227	2368	2288	830
2010	4411	556	13307	2540	2276	846
2011	4247	392	15583	2471	2667	741
2012	4389	458	14402	2599	2891	1108
2013	4984	583	15431	2773	2747	1102
2014	4860	661	12051	2665	2864	906

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.17. Toplam Rezervler (Altın Dahil, Milyon ABD \$, Cari)

1993'den 2014 yılına kadar genel olarak bütün ülkelerin toplam rezervlerinde belirgin artışlar olmuştur.

4.7. Ödemeler Dengesi

Ödemeler bilançosu, bir ekonomide merkezi hükümet, bankalar, gerçek kişiler, tüzel kişi ve kuruluşlar gibi yerleşik kişilerin diğer ekonomilerde yerleşik kişiler ile belli bir dönem içinde yapmış oldukları tüm mal ve hizmet ticareti ile bu ekonominin diğer ekonomilerle olan alacak ve yükümlülüklerinin, mülkiyet değişimi anında, çift kayıt prensibi esasına dayalı olarak kaydedildiği istatistikî bir tablodur. Bu tablo sayesinde, ülkenin toplam dış borç ve varlıklarındaki değişimler gözlenerek, diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkileri görülür.

Ödemeler dengesi ülkelerin ekonomik ve mali itibarının, uluslararası ödeme gücünün ve hükümetlerin ekonomi politikalarındaki başarısının göstergesi olması bakımından ülkeler için önemli bir makroekonomik göstergedir.

Çizelge 4.18. Mal ve Hizmet İhracatı (Milyon ABD \$, Cari)

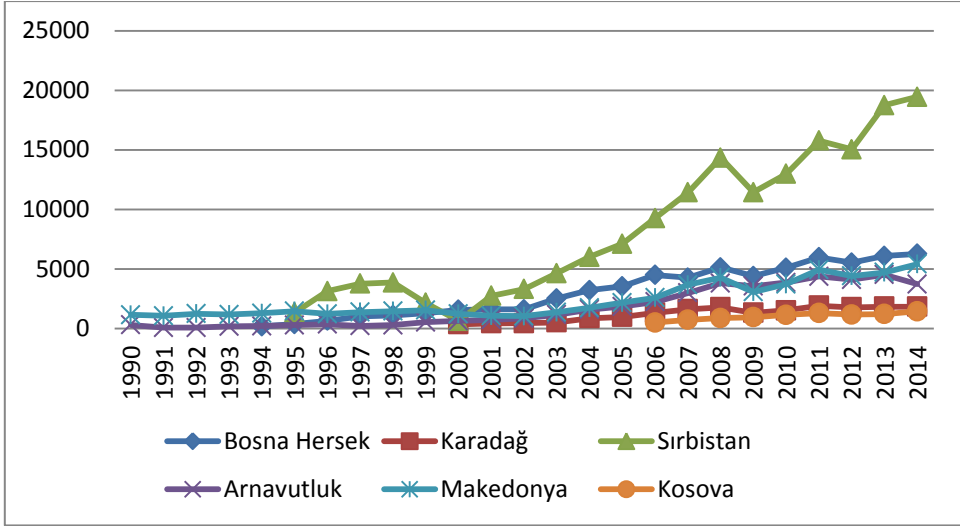
	Bosna Hersek	Karadağ	Srbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	313	1155	-
1991	-	-	-	82	1075	-
1992	-	-	-	81	1259	-
1993	-	-	-	189	1192	-
1994	194	-	-	225	1291	-
1995	381	-	1358	302	1469	-
1996	658	-	3145	371	1246	-
1997	1022	-	3782	230	1393	-
1998	1124	-	3869	293	1472	-
1999	1295	-	2160	540	1549	-
2000	1580	362	644	649	1243	-
2001	1632	445	2758	748	1083	-
2002	1619	454	3327	869	1057	-
2003	2535	523	4654	1170	1368	-
2004	3232	871	6021	1608	1745	-
2005	3550	983	7125	1862	2178	-
2006	4505	1331	9263	2242	2593	514
2007	4276	1629	11428	3005	3678	748
2008	5131	1784	14343	3812	4283	891
2009	4405	1330	11441	3565	3084	964
2010	5100	1533	12995	3869	3743	1157
2011	5973	1921	15788	4385	4946	1309
2012	5541	1785	15045	4109	4422	1186
2013	6104	1846	18754	4531	4715	1227
2014	6279	1842	19448	3732	5420	1448

Kaynak: Dünya Bankası

Çizelge 4.19. İhracat / GSYH (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	14,9	25,8	-
1991	-	-	-	7,2	22,9	-
1992	-	-	-	11,5	54,3	-
1993	-	-	-	15,4	46,8	-
1994	15,4	-	-	11,4	38,2	-
1995	20,4	-	8,1	12,5	33,0	-
1996	23,6	-	15	11,2	28,2	-
1997	27,8	-	15,7	9,7	37,3	-
1998	27,3	-	21,2	10,8	41,2	-
1999	27,6	-	11,7	15,8	42,2	-
2000	28,7	36,8	9,9	17,9	32,9	-
2001	28,4	38,4	22,4	18,4	29,2	-
2002	24,3	35,4	20,6	19,6	26,3	-
2003	30,3	36	22	20,4	27,7	-
2004	32,2	42,0	24,2	22,0	30,7	-
2005	31,6	43,5	27,1	22,8	34,8	-
2006	35,0	49,4	30,3	24,9	37,8	12,6
2007	27,1	44,4	28,4	28,1	44,1	15,5
2008	26,9	39,5	29,1	29,6	43,2	15,7
2009	25,0	32,1	26,8	29,6	32,8	17,1
2010	29,7	37	32,9	32,4	39,8	19,8
2011	32,1	42,3	34	34,0	47,1	19,6
2012	32,2	43,7	36,9	33,4	45,4	18,3
2013	33,6	41,3	41,2	35,4	43,8	17,3
2014	33,9	41	44,3	28,2	47,9	19,6

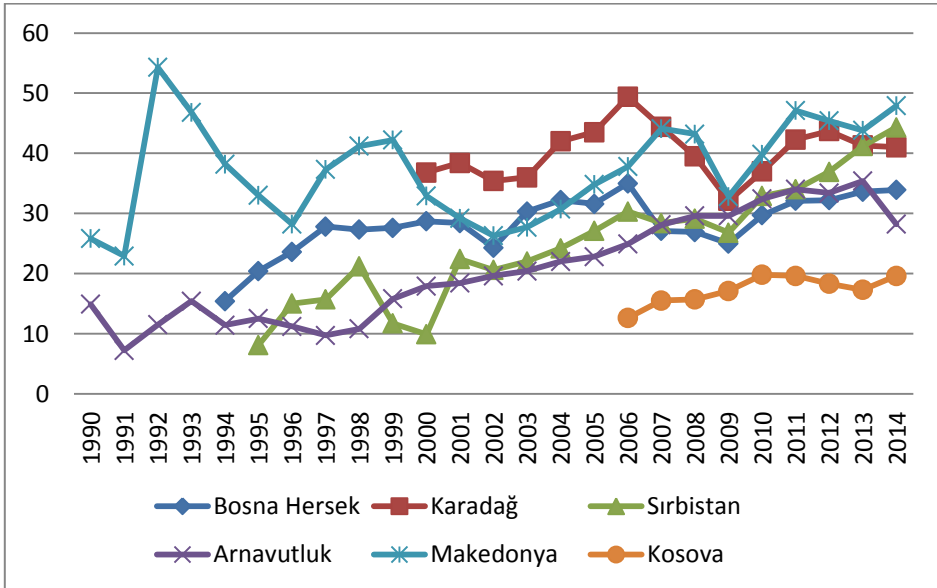
Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.18. Mal ve Hizmet İhracatı (Milyon ABD \$, Cari)

Mal ve Hizmet ihracatı Sırbistan başta olmak üzere bütün ülkelerde istikrarlı bir artış izlemiştir. 2008 yılında, en önemli ticaret partnerleri olan AB ülkelerinin krizden etkilenmesi nedeniyle ihracatlarında bir azalma olmuştur.

Kaynak: Dünya Bankası

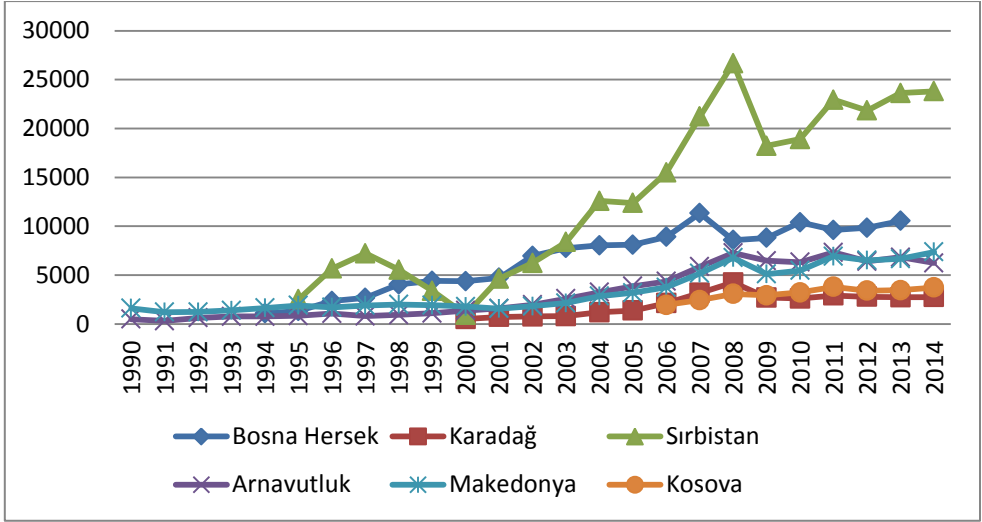
Grafik 4.19. İhracat / GSYH (%)

2008 Krizine kadar istisnalar dışında genel olarak ülkelerin ihracatlarının milli gelir içindeki payı artmıştır. Ancak Arnavutluk ve Kosova dışındaki diğer ülkeler 2008 krizinden etkilenmiş ve ihracatın milli gelir payında bir azalma yaşanmış kriz sonrasında tüm ülkelerde bu oran yeniden artma trendine girmiştir.

Çizelge 4.20. Mal ve Hizmet İthalatı (Milyon ABD \$, Cari)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	488	1603	-
1991	-	-	-	314	1215	-
1992	-	-	-	628	1236	-
1993	-	-	-	765	1395	-
1994	1085	-	-	773	1637	-
1995	1334	-	2531	837	1902	-
1996	2337	-	5670	1062	1703	-
1997	2673	-	7217	807	1899	-
1998	4049	-	5553	938	2002	-
1999	4413	-	3384	1100	1916	-
2000	4365	503	936	1382	1781	-
2001	4718	718	4630	1584	1568	-
2002	6961	769	6241	1966	1817	-
2003	7767	802	8380	2590	2147	-
2004	8039	1204	12588	3245	2851	-
2005	8107	1379	12374	3873	3194	-
2006	8907	2133	15487	4363	3757	1950
2007	11336	3181	21217	5862	5167	2449
2008	8585	4249	26669	7270	6773	3085
2009	8806	2709	18216	6475	5112	2936
2010	10403	2597	18910	6324	5465	3230
2011	9615	2919	22942	7315	6934	3799
2012	9844	2783	21837	6405	6514	3404
2013	10539	2742	23629	6835	6666	3462
2014	-	2752	23804	6243	7372	3734

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

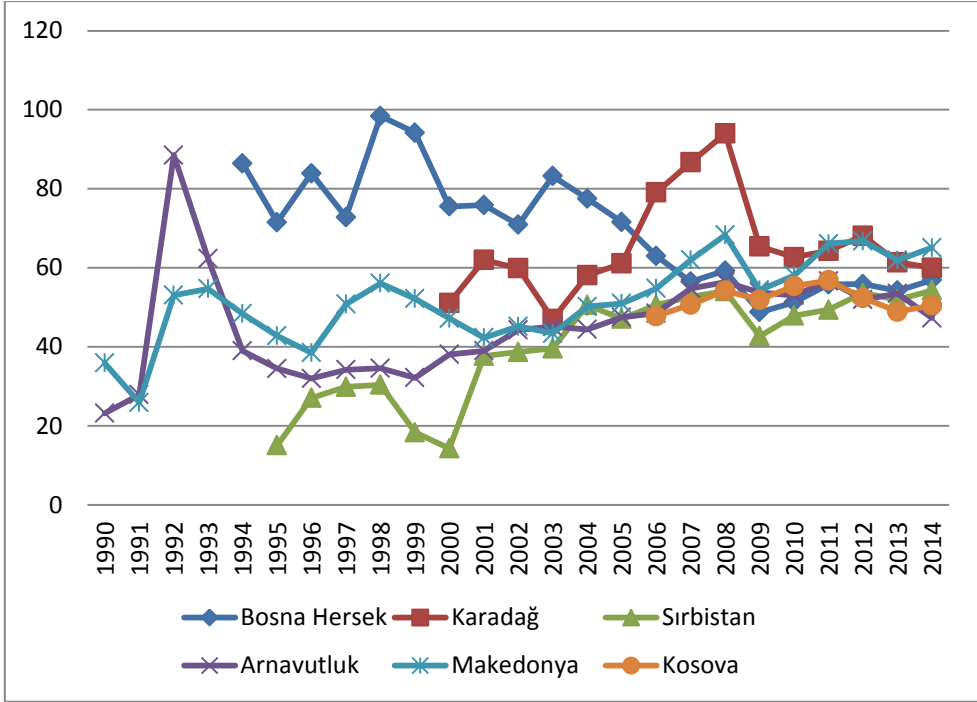
Grafik 4.20. Mal ve Hizmet İthalatı (Milyon ABD \$, Cari)

1990 -2014 arasında mal ve hizmet ithalatı genel olarak bütün ülkelerde istikrarlı bir artış göstermiştir. 2008 krizine kadar Sırbistan hariç istikrarlı olarak artan ithalat krizin etkisiyle azalma gösterse de sonraki yıllarda 2014 yılına gelindiğinde tüm ülkelerde artmıştır.

Çizelge 4.21. İthalat /GSYH (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	23,2	35,9	-
1991	-	-	-	27,9	25,9	-
1992	-	-	-	88,5	53,1	-
1993	-	-	-	62,3	54,7	-
1994	86,4	-	-	39	48,4	-
1995	71,5	-	15,1	34,5	42,8	-
1996	83,9	-	27,1	32	38,5	-
1997	72,8	-	29,9	34,2	50,8	-
1998	98,4	-	30,4	34,6	56,1	-
1999	94,2	-	18,4	32,2	52,2	-
2000	75,5	51,1	14,3	38,1	47,2	-
2001	75,9	62,0	37,7	39,0	42,3	-
2002	70,9	59,9	38,7	44,3	45,2	-
2003	83,2	47,0	39,6	45,1	43,4	-
2004	77,5	58,1	50,6	44,4	50,2	-
2005	71,6	61,1	47,1	47,5	51,0	-
2006	63,0	79,1	50,6	48,5	54,8	47,8
2007	56,5	86,7	52,7	54,8	62,0	50,7
2008	59,3	94,0	54,1	56,4	68,3	54,2
2009	48,8	65,4	42,7	53,8	54,4	51,9
2010	51,3	62,7	47,9	53	58,1	55,4
2011	55,8	64,3	49,4	56,7	66,1	56,8
2012	55,9	68,1	53,6	52	66,8	52,4
2013	54,2	61,4	51,9	53,5	61,9	48,9
2014	56,9	60,0	54,3	47,3	65,1	50,5

Kaynak: Dünya Banka

Kaynak: Dünya Banka

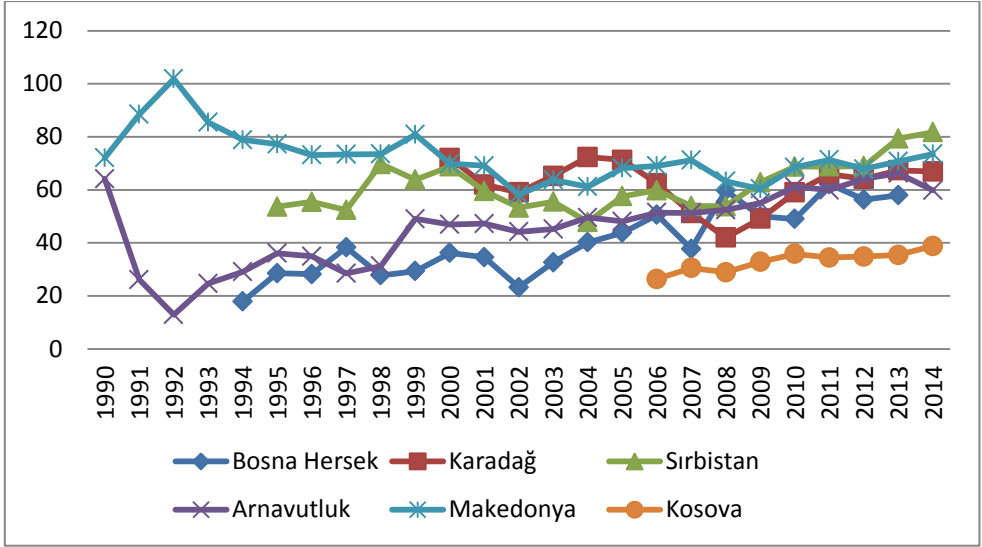
Grafik 4.21. İthalat /GSYH (%)

2014 yılı itibariyle ithalatın GSYH içindeki payının %50-60 arasında değerler aldığı görülmektedir. 2008 krizi öncesinde özellikle Karadağ'da çok daha yüksek değerler alırken krizin etkisiyle bu oran azalmıştır. 2008 yılı öncesi Sırbistan, Arnavutluk, Makedonya ve Karadağ'da ithalatın milli gelir içindeki payı artma eğilimindeyken Bosna Hersek'te 1998'den itibaren ithalatın milli gelirdeki payının sürekli olarak azaldığı görülmektedir.

Çizelge 4.22. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	64,1	72,0	-
1991	-	-	-	26,1	88,4	-
1992	-	-	-	12,8	101,8	-
1993	-	-	-	24,7	85,4	-
1994	17,8	-	-	29,1	78,8	-
1995	28,5	-	53,6	36,0	77,2	-
1996	28,1	-	55,4	34,9	73,1	-
1997	38,2	-	52,4	28,5	73,3	-
1998	27,7	-	69,6	31,2	73,5	-
1999	29,3	-	63,8	49,0	80,8	-
2000	36,1	71,9	68,8	46,9	69,7	-
2001	34,5	61,9	59,5	47,2	69,0	-
2002	23,2	59,0	53,3	44,2	58,1	-
2003	32,6	65,2	55,5	45,1	63,7	-
2004	40,2	72,3	47,8	49,5	61,2	-
2005	43,7	71,2	57,5	48,0	68,1	-
2006	50,5	62,4	59,8	51,3	69,0	26,3
2007	37,7	51,2	53,8	51,2	71,1	30,5
2008	59,7	41,9	53,7	52,4	63,2	28,8
2009	50,0	49,0	62,8	55,0	60,3	32,8
2010	49,0	59,0	68,7	61,1	68,4	35,8
2011	62,1	65,8	68,8	59,9	71,3	34,4
2012	56,2	64,1	68,8	64,1	67,8	34,8
2013	57,9	67,3	79,3	66,2	70,7	35,4
2014	-	66,9	81,7	59,7	73,5	38,7

Kaynak: Dünya Banka

Kaynak: Dünya Banka

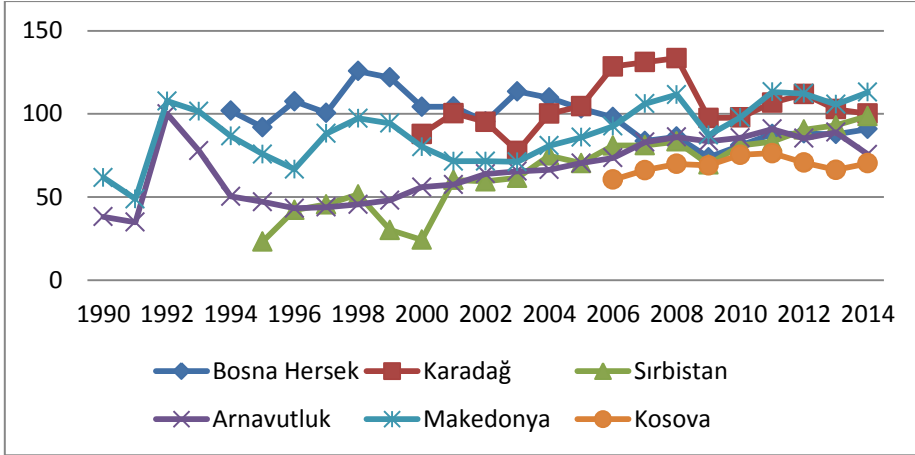
Grafik 4.22. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

Genel olarak tüm ülkelerde ihracatın ithalatı karşılama oranı artmıştır. 2014 yılı itibariyle Sırbistan'da ithalatın %81'i, Makedonya'da %73'ü ihracattan elde edilen döviz gelirleriyle karşılanmaktadır.

Çizelge 4.23. Dış Ticaret/GSYH (%)

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	38,1	61,67	-
1991	-	-	-	34,8	48,78	-
1992	-	-	-	100,0	107,69	-
1993	-	-	-	77,7	101,44	-
1994	101,8	-	-	50,3	86,60	-
1995	91,9	-	23,2	47,0	75,77	-
1996	107,5	-	42,1	43,2	66,69	-
1997	100,6	-	45,5	43,9	88,16	-
1998	125,7	-	51,5	45,5	97,29	-
1999	121,8	-	30,1	48,0	94,32	-
2000	104,2	87,9	24,2	55,9	80,16	-
2001	104,3	100,4	60,2	57,4	71,47	-
2002	95,3	95,2	59,4	63,9	71,53	-
2003	113,5	77,6	61,5	65,4	71,06	-
2004	109,7	100,1	74,9	66,4	80,87	-
2005	103,2	104,6	70,3	70,3	85,84	-
2006	98,0	128,5	80,9	73,5	92,55	60,4
2007	83,6	131,1	81,0	82,9	106,09	66,1
2008	86,2	133,5	83,3	86,0	111,57	69,9
2009	73,8	97,5	69,6	83,4	87,17	69
2010	81,0	97,8	80,9	85,5	97,88	75,3
2011	87,9	106,7	83,3	90,8	113,19	76,3
2012	88,1	111,8	90,5	85,3	112,21	70,6
2013	87,8	102,8	93,1	88,9	105,69	66,3
2014	90,8	100,1	98,6	75,5	112,95	70,2

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Banka

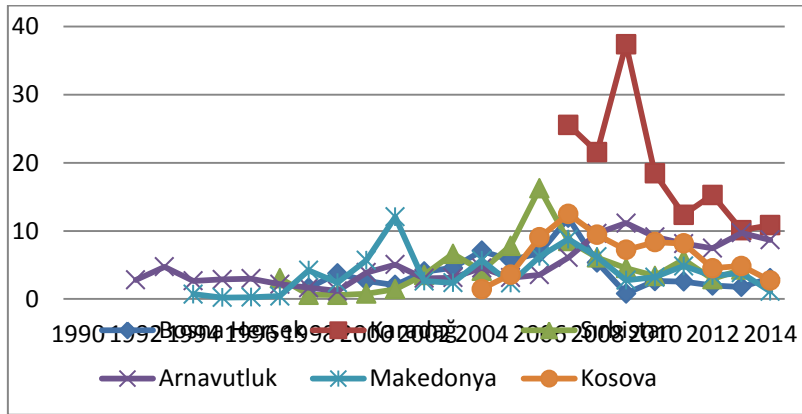
Grafik 4.23. Dış Ticaret/GSYH (%)

Genel olarak 2014 yılına kadar bütün ülkelerin GSYH içinde dış ticaret payları sürekli olarak artmıştır. Ancak 2008 öncesi ülkelerin iç istikrarsızlıkları nedeniyle zaman zaman bu orandaki azalmaya rağmen sürekli artış trendi 2008’de kesintiye uğramış ve azalmıştır. 2008’den sonra dış ticaretin milli gelirdeki payı Makedonya, Sırbistan ve Bosna Hersek’te sürekli olarak artmış, Karadağ ve Arnavutluk’ta 2012’deki kriz nedeniyle bir azalma yaşanmıştır.

Çizelge 4.24. Doğrudan Yabancı Yatırım/GSYH

	Bosna Hersek	Karadağ	Sırbistan	Arnavutluk	Makedonya	Kosova
1990	-	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-	-
1992	-	-	-	2,81	-	-
1993	-	-	-	4,72	-	-
1994	-	-	-	2,66	0,709	-
1995	-	-	-	2,88	0,213	-
1996	-	-	-	2,99	0,253	-
1997	-	-	3,06	2,16	0,421	-
1998	1,62	-	0,61	1,65	4,21	-
1999	3,77	-	0,60	1,19	2,40	-
2000	2,65	-	0,79	3,87	5,70	-
2001	2,06	-	1,44	5,06	12,05	-
2002	4,02	-	3,52	3,03	2,627	-
2003	4,56	-	6,63	3,14	2,380	-
2004	7,08	-	4,13	4,57	5,684	1,46
2005	5,72	-	7,81	3,13	2,322	3,58
2006	6,74	-	16,23	3,56	6,229	9,06
2007	11,92	25,55	8,51	6,09	8,798	12,47
2008	5,37	21,57	6,08	9,63	6,172	9,43
2009	0,80	37,41	4,54	11,15	2,760	7,21
2010	2,63	18,44	3,39	9,13	3,204	8,34
2011	2,57	12,37	5,81	8,14	4,839	8,16
2012	1,98	15,28	2,91	7,45	3,412	4,51
2013	1,76	10,10	4,33	9,70	3,839	4,85
2014	3,05	10,84	-	8,68	1,121	2,70

Kaynak: Dünya Bankası

Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 4.24. Doğrudan Yabancı Yatırım/GSYH

Doğrudan yabancı yatırımların GSYH'daki payı 2008 yılına kadar devamlı olarak artmış, 2008 krizinden sonra tüm ülkelerde bu oran azalmıştır. 2014 yılı itibariyle doğrudan yabancı yatırımların GSYH'da payının en yüksek olduğu ülke %10.84 ile Karadağ'dır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Eski Yugoslavya'nın dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan devletlerde ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar görülmeye başlanmıştır. Bu bölgelerde yaşanan istikrarsızlıklar sadece o bölgeyi değil, tüm Avrupa ülkelerini de doğrudan ilgilendirmiştir. O yüzden bu bölgede yaşanan istikrarsızlıklara bir çözüm bulmak gerekmiştir. Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra Avrupa Birliği Doğu Bloğunun eski ülkelerini bünyesine katma kararı almıştır. Ancak bu ülkeler ne demokrasi yönünden ne de ekonomi yönünden tam üyeliğe hazır değildi.

Bu ülkelerin ekonomik ve sosyal yapılarını düzelterek ilerleyen zamanlarda Avrupa Birliği'nin birer parçası haline getirmek için Avrupa Birliği bölgeye yönelik bazı politikalar geliştirmiştir. Bunlardan ilki "Bölgesel Yaklaşım" politikasıdır. Bölgesel Yaklaşım çerçevesinde, birlik ile ortaklık ilişkisi bulunmayan tüm Batı Balkan ülkelerini içine alacak şekilde, mali yardımları, ticari-ekonomik işbirliğini ve anlaşmaları da kapsayacak biçimde ikili ilişkilerin geliştirilmesi için yerine getirilmesi gereken kriterleri ve her ülke için ayrı şartları belirlemiştir. Belirlenen şartlar ilgili ülkeler tarafından başarılı bir şekilde yerine getirilmemiştir. Bu duruma rağmen Avrupa Birliği Konseyi Batı Balkan ülkelerine yönelik reform sürecini hızlandırmak için "İstikrar ve Ortaklık Süreci"(SAP) adlı yeni politikayı kabul etmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliği ile İstikrar ve Ortaklık sürecine girmiş devletlerin ekonomik dönüşümlerini incelemektir. Çalışmada öncelikle Avrupa Birliği için Balkan coğrafyasının niçin önemli olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun ardından Avrupa Birliği ile İstikrar ve Ortaklık Süreci çerçevesinde Batı Balkan ülkelerinin genel durumu değerlendirilmiştir. Son olarak İstikrar ve Ortaklık Süreci öncesi ve sonrası makro göstergeleri karşılaştırılmıştır.

Kişi Başına Milli Gelir değerleri anlaşma öncesinde tüm ülkelerde artmaya başlamış, 2008 krizinin etkisiyle tüm ülkelerde azalarak 2014'e gelindiğinde yeniden artma eğilimine girmiştir.

İşsizlik oranları Makedonya'da anlaşma öncesinde azalma eğilimine girmişken 2001'den itibaren artma eğilimine başlamıştır. Arnavutluk'ta anlaşma öncesi ve sonrasında işsizlik oranlarında çok belirgin bir değişim görülmemektedir. Bosna Hersek, Karadağ ve Sırbistan da anlaşma öncesi azalmaya başlayan işsizlik oranları 2008 krizinin de etkisiyle yeniden artmaya başlamıştır. Kosova'da anlaşma sonrasında işsizlik oranında sürekli bir artma gözlenmiştir.

Gelir Dağılımı eşitsizliğiyle ilgili düzenli ve sürekli veriler tüm ülkeler için mevcut olmamakla birlikte eldeki veriler anlaşma sonrası Kosova’da gelir dağılımı eşitsizliğinin azaldığını, Sırbistan, Karadağ ve Makedonya’da arttığını göstermektedir.

Yoksulluk oranlarında da gelir dağılımı eşitsizliğindeki gibi düzenli ve sürekli verilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak eldeki veriler anlaşma sonrası Kosova, Makedonya, Bosna Hersek ve Arnavutluk’ta yoksulluğun azaldığını, Sırbistan ve Karadağ’da yoksulluk oranında bir artışın olduğunu göstermektedir. 2001 öncesi tüm ülkeler için çok önemli bir sorun olan enflasyon ile mücadelede oldukça başarılı olduğunu söylemek mümkündür. 2001 yılından itibaren tüm ülkelerde enflasyon oranının istikrarlı olarak azaldığı %3’ün altına indirildiği görülmektedir.

Ülke içi yatırımların ve yabancı sermaye akımlarının olumlu etkilendiği istikrarlı bir reel faiz oranı 2008 sonrasında tüm Batı Balkan ülkelerinde sağlanmıştır. İstikrar süreci sonrasında 2008 krizinin etkisi dışında tüm Batı Balkan ülkelerinin dış borçlarının milli gelir içindeki payının büyüdüğü görülmektedir.

Tüm ülkelerin toplam rezervlerinde 2000 yılı sonrası istikrarlı artışlar gözlenmiştir. 2000 sonrasında ödemeler bilançosunun mal ve hizmet, ihracat ve ithalat kalemlerine bakıldığında 2000-2014 döneminde ihracat ve ithalatta artış yaşandığı 2008 krizinin etkisiyle ithalat ve ihracattaki azalmanın geçici olduğu ve artış trendinin devam ettiği görülmektedir.

İhracatın ithalatı karşılama oranı sürekli olarak artmıştır. İstikrar ve Ortaklık Anlaşması ülkelerin dış ticaret dengeleri üzerinde olumlu etki yapmıştır. Dış ticaretin GSYH içindeki payının 2008 krizinden sonra tüm ülkelerde artış trendine girdiğini söylemek mümkündür. Doğrudan yabancı yatırımların GSYH’da ki payı değerlendirildiğinde anlaşma sonrası küresel krizde etkisiyle bu oranın tüm Batı Balkan ülkelerinde azalmakta olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, İstikrar ve Ortaklık Süreci sonrasında makroekonomik göstergeler ışığında incelenen altı devlette (Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ, Kosova, Makedonya, Sırbistan) bir ekonomik dönüşümün gerçekleştiği söylenebilir.

KAYNAKLAR

- AB Bülteni. *Avrupa Birliğinin Balkan Politikası ve Türkiye*, 17.04.2014, <http://www.abbulteni.org/tr/makale-ve-yorumlar/81-avrupa-birliinin-balkan-politikas-ve-tuerkiye>.
- Ağca, F. (2010). Batı Balkanların Geleceğinde Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Rolü. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 45-65.
- Akgün, S. (2011). Dayton Anlaşması Sonrası Türk Dış Politikasında Süreklilik ve İstikrar: Bosna Hersek. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(16), 117-150.
- Akgün, S. (2012). Kosova Türklerinin Tarihten Bugüne Kimlik Mücadelesi. *Karadeniz Araştırmaları*, (34), 11-36.
- Akgün, S. (2014). Kosova'nın Avrupa Birliği'ne Entegrasyon Süreci ve Bu Süreçte Kosova Türkleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*. 2(1), 1-14.
- Akyol, G.(2007). *Balkan Politikasında Arnavutluk(1912 Sonrası)*.Yüksek lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alkan, M. N. (1996). Yugoslavya'nın Dağılmasında Rol Oynayan Faktörler. *Avrasya dosyası*, 3(3), 33-41.
- Altun, Ö. (2013). *Avrupa Birliği Genişleme Politikası Bağlamında Hırvatistan Üyeliği*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı.
- Aral. B. (1998). Soğuk Savaş Sonrasında 'Siyasallaşan' Uluslararası Hukuk ve Başlıca Mağdurları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 37-57.
- Arap, E. Yugoslavya'nın parçalanma süreci ve uluslararası ilişkiler. 09.02.2015, http://www.turkhukuksitesi.com/makale_1214.htm
- Arı, T. ve Pirinççi F. (2011). Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkan Politikası. *Alternatif Politika*, 3(1), 1-30.
- Arman, M. N. (Ed.). ve Mandacı, N. (Ed.). (2015). *Çağdaş Balkan Siyaseti*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Armaoğlu, F. (2015). *Dünya Siyaseti Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ateş, M.T. (1986). Geçmişte ve Günümüzde Balkanlar. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1(4), 81-104.

- Azarkan, E. (2011). Slovenya, Hırvatistan ve Bosna'nın bağımsızlık mücadeleleri ve Yugoslavya'nın dağılışı. *International Journal of Human Sciences*, 8(2), 53-91.
- Balkır, C. (2010). *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baş, N. (2009). *Kosova Sorununun Ortaya Çıkışı ve Balkanlar Üzerine Etkileri*. Yüksek lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, H.(2007). Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi: Savaşlar, İsyanlar ve Göçler. *T.C. Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Kulübü Bülteni*.
- Begaj, J.(2008). *Avrupa Birliği- Arnavutluk İlişkilerinin Avrupa Hukuku Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Yüksek lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydilli, K. (1988).II. *Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair*. Uluslararası Makedonya Etütleri Sempozyumu.
- Bezci, B. (2006). İsyanın Sosyo-Politik Tarihselliği: Eşkıyalar, Partizanlar Ve Teröristler. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(7), 99-110.
- Bilgesam, *Balkanlar ve Türkiye*, 25.04.2014, http://www.bilgesam.org/incele/137/balkanlar-ve-turkiye/#.U0_M6ah_tic.
- Bozboru, N.(2002). Arnavutluk'ta Demokratikleşme Çabaları ve Sorunlar. *Avrasya Dosyası, Moleküler Biyoloji ve Gen Teknolojileri Özel*, 8(3), 154-180.
- Bozkurt, G. S. (2010). Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesinde Türkler ve Müslümanlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (2), 51-96.
- Crinica, O.(2007). *AB Genişleme Sürecinde Batı Balkan Ülkeleri*. Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi.
- Çayhan, B. E. (2002). Avrupa Güvenlik Ve Savunma Politikası ve Türkiye. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 42-55.
- Çomak, H. Ve Ülger, İ.K. (2008). Balkanlarda Siyasi İstikrar ve Geleceği, Bilgesam Raporu (Yayın no 14). Ankara: Bilgesam Yayınları.

- Demir, H. (2013). Federalizm–Üniterizm İkilinde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda Siyasal Yaşam (1918-1929). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 91-114.
- Dünya Bülteni, *Arnavutlar 100 Yıl Önce Ayrılmıştı*, 26.10.2015, <http://www.dunyabulteni.net/haber/236711/arnavutlar-100-yil-once-ayrilmisti>
- Ekinci, M.U.(2014). *Bosna Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Emin, N.(2014). *Arnavutluk Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: SETA Raporu.
- Emiroğlu, H. (2006). Soğuk Savaş Sonrası Birleşmiş Milletler: İşlevi-Sorunları. *C.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 7(2), 59-81.
- Gedik Ö. Ve Köküarı İ. (2014). 14 Aralık 1995 Dayton Anlaşması İle Oluşturulan Hükümet Biçiminin Bosna Pratiğindeki Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Ege Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 25-61.
- Gülsoy, E.(2007). *Arnavutluk Ülke Raporu*, Ankara: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi.
- Güney, A.(2009). İşsizlik, Nedenleri, Sonuçları ve Mücadele Yöntemleri. *Kamu-İş*, 10.01.2016, <http://www.kamu-is.org.tr/>.
- Hamza, A. (2006). *Makedonya-Arnavutluk İlişkilerinde Arnavut Sorunu*. Ankara: Logos-A.
- İrklı, A. ve Ersoy E. (1995). *Bosna Hersek Gerçeği*. İstanbul: Hak Basımevi.
- İrklı, A. ve Ersoy E. (1995). *Makedonya Ülke Raporu*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Avrupa Birliği ve Uluslararası İşbirliği Şubesi.
- İstanbul Ticaret Odası Avrupa Birliği ve Uluslararası İşbirliği Şubesi(2009). *Makedonya Ülke Raporu*.
- İstanbul Ticaret Odası, (2009). *Karadağ Ülke Raporu*, İstanbul : ITO.
- İstanbul Ticaret Odası, (2009).*Arnavutluk Ülke RaporuG* , İstanbul : ITO.
- Jelavich B. (2009). *Balkan Tarihi* (Çev. K. Gülçin, K. Haşim). Küre Yayınları. (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı).
- Kando, S. (2003). *Bosna Hersek Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kaptan, A. (2008). *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek Tarihi ve Türkiye-Bosna Hersek İlişkileri*. Ankara: ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Karagöl, E. T. (2015). Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla 2015 – II. Çeyrek (Nisan, Mayıs, Haziran) ve 2015 İlk Yarı Değerlendirmesi. *SETA Perspektif*, 05.05.2016, <http://setav.org/tr/gsyh-2015-iv-ceyrek-ve-2015-yili-degerlendirmesi/perspektif/37147>
- Karasu, M.A.(2008). Bir Kentin Ölümü: Kentkırım (Bosna Hersek Örneği). *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17(3), 51-64.
- Karataş, R.(2013). Makedonya'nın İsim Sorunu. *TUİÇ*, 13.08.2015. <http://www.tuicakademi.org/makedonyanın-isim-sorunu/>
- Karluk, R. (2014). AB'nin Batı Balkanlara Genişleme Süreci. *Akademik Perspektif*, 02.02.2016, <http://akademikperspektif.com/2014/09/16/avrupa-birliginin-bati-balkanlara-genisleme-sureci/>.
- Kaya, A. (1993). *Balkanların Dünü, Bugünü, Yarını*. İstanbul: Hak Yayını.
- Kodal, T. (2014). Makedonya'nın Bağımsızlığı'nı Kazanması ve Türkiye. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(29), 377-396.
- Kolcu, A. (2008). Balkan Türklerinin II. Dünya Savaşında Yaşadığı Trajedi Üzerine Bir Roman: Dri-na'da Son Gün. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 24(24), 53-66.
- Konya Ticaret Odası(2007). *Makedonya Cumhuriyeti Ülke Raporu*, Konya: Konya Ticaret Odası.
- Korkmaz, A. ve Temel F. (2013). Bir Lider ve Eylem Adamı Olarak Aliya İzzetbegoviç. *Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB)*, 367-378.
- Korkmaz, A. ve Temel, F. (2014). Bir Lider ve Eylem Adamı Olarak Aliya İzzetbegoviç. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. *Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB)*, 367-378.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(8), 57-71.
- Kutlay, M.(2011). Sırbistan'ın Zorlu AB Üyelik Süreci. *TUİÇ*, 08.05.2014. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=2374>

- Kutlay, M. *AB'nin yeni Adayı Sırbistan*. *TUIÇ*, 08.05.2014, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=2592>
- Kutlay, M.(2011). *AB'nin yeni Adayı Sırbistan*. *TUIÇ*, 08.05.2014. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=2592>
- Küpelı, Y. (2000). *Tarihin İzinde Balkanlar ve ABD*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Kütük, D. (2013). *Yugoslavya Neden Parçalandı*. *Tuiç-Balkam*, 15.03.2016, <http://www.tuicakademi.org/index.php/79-kitap-analizleri/3975-yugoslavya-neden-parcalandi>.
- Mandacı, N. (2014). *Konu Başlığı*. Arman, M. N. (Ed.) ve Mandacı, N. (Ed.). (2015). *Çağdaş Balkan Siyaseti İçinde* (sayfa aralığı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Mujezinoviç, M. (2007). *Avrupa Birliği'nin Batı Balkan Politikası Çerçevesinde Bosna Hersek İlişkileri*. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 3(12), 67-84.
- Musiad, (2013). *Yüzyıl Sonra Balkanlar*, Çerçeve Dergisi(Sayı:62).İstanbul: Mavi Ofset Basım Yayın
- Numanoviç, A.(2011). *Dayton Sonrası Bosna Hersek ve Avrupa-Atlantik Entegrasyonu*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Olcar, A. (2013). *Türkiye'nin Dış Borç Sorunu ve Kriz Etkileri*. Yüksek lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oran, B. (1993). *Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova)*. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 48(1), 121-147.
- Özer, F. (2010). *Arşiv Vesikalarına Göre XIX Yüzyılda Karadağ İşyanları*. Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özlem, K. (2012). *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD'nin ve Türkiye'nin Balkanlar Politikalarının Bosna Hersek, Kosova ve Makedonya Krizleri Örneğinde İncelenmesi*. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, (1), 23-39.
- Özpak, P. (2011). *Hırvatistan Ülke Raporu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı.

- Özşimşir, Ş. (2011). BM ve Eski Yugoslavya İç savaşı-1, *TUİÇ*, 21.10.2015, <http://www.tuicakademi.org/bm-ve-eski-yugoslavya-ic-savasi-1/>
- Rumeli Yönetici ve İş Adamları Derneği (2011). Arnavutluk ile Osmanlı Devleti İlişkileri, *RUYİAD*, 17.09.2015, <http://www.ruyiad.org.tr/arnavutluk-ile-osmanli-devleti-iliskileri>
- Rus-ı Karacalarlı ?. (2014). Konu Başlığı. Arman, M. N. (Ed.) ve Mandacı, N. (Ed.). (2015). *Çağdaş Balkan Siyaseti İçinde (sayfa aralığı)*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Sağsak, M. (2013). *Bosna-Hersek Örneğinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin Barışı Destekleme Harekatları*. Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Sancaktar, C. (2009). *Yugoslavya'da Sosyalizmden Kapitalizme Geçiş*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sancaktar, C. (2011). Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Miras. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 27-47.
- Sander, O. (1991). *Siyasi Tarih(1918 – 1994)*. Ankara: İmge Kitap Evi.
- Sarıkaya, F.(2012). *Sırbistan Ülke Raporu*. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- Sarısaçlı, İ.E.(2011). *Karadağ Ülke Raporu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi.
- Savaş, H. (2001). Dünü ve Bugünüyle Kosova Sorunu-II. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 101-111.
- Selver, M. (2003). *Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Softalar, A.(2012). *Makedonya-Yunanistan İsim Sorunu*, 10.11.2015, <http://akademikperspektif.com/2012/02/28/makedonya-yunanistan-isim-sorunu/Stratejik-Düşünce-Enstitüsü>, *Arnavutluk-AB İstikrar ve Ortaklık anlaşması*, 22.04.2014, <http://www.sde.org.tr/>.
- Şafak, Y.(2010). *Bosna Savaşı ve Yugoslavya'nın Parçalanması*. Yüksek lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Şahin, Y. (2013). *Batı Balkanlar AB Yolunda*. İstanbul: İKV Yayınları.

- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 11.12.2015, <https://searchworks.stanford.edu/view/9200573>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Karadağ'ın Kısa Tarihçesi*, 28.10.2015, <http://www.podgorica.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=129599>
- T.C. Podgorica Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği (2013). *Karadağ Ekonomisi*. Ankara: T.C. Podgorica Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği.
- T.C. Saray Bosna Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği(2013). *Bosna Hersek Ülke Raporu*. 22.12.2015, <https://www.deik.org.tr/Contents/FileAction/6704>.
- Taşdemir, F. & Yürür, P. (1999). Kosova Sorunu: Tarihi ve Hukuki Bir Değerlendirme. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(3), 1-17.
- Tatoğlu, E.(2006). *Avrupa Birliği'nin Tarihsel Gelişimi(1951-1995)*. Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
- Tikici, U.(2012). İstikrar ve Ortaklık Sürecinde Batı Balkanlar. *TUIÇ*, 02.04.2015, <http://www.tuicakademi.org/avrupa-birliginin-bati-balkan-politikasi-2/>
- TUIÇ Akademi, *BM ve Eski Yugoslavya İç Savaşı*, 03.07.2015, <http://www.tuicakademi.org/index.php/bolgeler/balkanlar/517-bm-ve-eski-yugoslavya-ic-savasi-1>.
- Türbedar, E. (2004). Yunanistan-Arnavutluk İlişkileri: Balkanların Tedirgin Dostları. *Karadeniz Araştırmaları*, 2(2), 109-120
- Türbedar, E. (2008). Bosna Hersek Ekonomisi: Yokluğun Gölgesinde Kalan Bir Makroekonomik İstikrar. *Ekonomik Yaklaşım*. 73(20), 69-88.
- Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, *Balkan Savaşlarının 100. Yıl Dönümünde Balkan Tecrübeleri*, 12.05.2015, www.turkakademisi.org.tr.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı(2011). *Kosova'nın Ekonomisi*, 20.11.2015, <http://www.mfa.gov.tr/kosova-ekonomisi.tr.mfa>
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, *Sırbistan'ın Siyasi Görünümü*, 21.11.2015, <http://www.mfa.gov.tr/sibistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, ,
- Uçak, S. (2006). Dış Borçlar, Gelişmekte olan Ülke Deneyimleri ve Türkiye. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 10.02.2016. <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=291>

- Uçak, S. (2006). Dış Borçlar, Gelişmekte olan Ülke Deneyimleri ve Türkiye. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 6(4).
- Uçarol, R. (2000). *Siyasi Tarih (1789- 1999)*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Ural, S.(2014). Balkanlarda Aşırı Milliyetçiliğin Gölgesinde Kosova ve Bağımsızlık. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 149-180 .
- Uygun, O. (1998). Bosna -Hersek: İç Savaştan Konsensüs Demokrasisine. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 56(1-4), 141-184.
- Uzgel, İ. (1992). Sosyalizmden Ulusçuluğa: Yugoslavya'da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1(47), 217-244.
- Üçyıldız, C. (2006). *Eski Yugoslavya Cumhuriyetleri'nin Yeniden Yapılanmasında AB'nin Rolü* .Yüksek lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vatandaş, S.(2013). *Makedonya'nın AB Üyelik Süreci*. Ankara: Bilgesam.
- Worldbank, <http://data.worldbank.org>.
- Yalçınkaya, A.(2009). Milletlerarası Hukuk Açısından Özerklik, Federasyon ve Bağımsız Kosova. *I. Uluslararası Balkanlarda Tarih ve Kültür Kongresi*, 259-272.
- Yapıcı, M. İ. (2006). Bosna Hersek'te Gerçekleştirilen Askeri Müdahalenin Uluslararası Hukuktaki Yeri. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(8), 1-24.
- Yenigün, C. Ve Hacıoğlu, Ü. (2004). *Bosna Hersek: Etnik Savaş- Eksik Antlaşma*, İstanbul: Nobel Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Gülizar ERDEM
Doğum Yeri ve Tarihi : Nazilli 11.02.1990

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi : Uluslararası İlişkiler
Yüksek Lisans Öğrenimi : İktisat
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

BİLİMSEL FAALİYETLERİ

Makaleler

-SCI :
-Diğer :

Bildiriler

-Uluslararası :
-Ulusal :
Katıldığı Projeler :

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl :

İLETİŞİM

E-posta Adresi : gulizar_erdem@hotmail.com
Telefon : 0 (544) 842 51 55
Tarih : 01.06.2016